

## KATILIMCI BİR EĞİTİME DOĞRU

Tayfun Özkaya<sup>1</sup>

### ÖZET

Bu makalede eğitim ve yayım alanında yaygın olarak uygulanan otoriter eğitim modeli eleştirilmiş ve diyalogcu eğitim modeli tanıtılmıştır.

Otoriter eğitim yönteminde öğretmen öğrenciyi doldurulması gereken "bidonlar" halinde görmektedir. Bu anlayışta insan pasif bir varlıktır. Eğitim sürecinin nesnesidir, öznesi değildir.

Eğitimde söylenen bir sözün öğrenci için kendi yaşamıyla, kendi kavrayışı ile ilgili bir anlamı olmalıdır. Buna anlamlı konusal diyoruz.

Ülkemizde, kötü eğitim denildiğinde genellikle ezberci eğitim olarak ele alınmaktadır. Ezber zihinsel bir soykırım olarak nitelendirilmektedir. "Ezberci eğitim" "otoriter eğitim yöntemi" kapsamı içindedir. Sorunu daha geniş düşünmek gereklidir.

Tarımsal yayımda da "katılımcı kırsal değerlendirme" vb. yöntemler yoluyla, özgürleştirici, diyalogcu eğitim uygulama alanı bulmaktadır.

### ABSTRACT

#### TOWARDS A PARTICIPATORY EDUCATION

In this paper authoritative education model, extensively used in formal and extension education, has been criticized and a model depends on dialogue has been introduced.

In the authoritative method the educator sees the students as empty "barrels" to be filled. In this concept man is a passive being, the object of the process of learning, and not its subject.

In the education a "word" should have a meaning related with the experience and perception of the student. This is called "meaningful thematic"

In Turkey the bad education is perceived as "by heart learning". By heart learning is a mental massacre and is included by authoritative education

<sup>1</sup> Prof.Dr.Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

model. This problem has to be evaluated in a broader perspective.

Emansipative and dialog engaged methods like "participatory rural appraisal" are also applied in agricultural extension.

## GİRİŞ

Eğitimle ilgili sorunlar:

- a) Eğitim hizmetlerinden yararlanma hakkı,
  - b) eğitimin içeriği,
  - c) eğitimin gerçekleştirilme biçimi,
  - d) eğitimin yönetimi,
- şeklinde sınıflandırabilir.

Bu makalede yüksek öğretimde ve kırsal kesimde eğitimin ve yayımın gerçekleştirilme biçimi tartışılacak ve önerilerde bulunulacaktır. Şüphesiz yukarıda sıralanan diğer konular da önemlidir ve ayrıca incelenmelidir. Bu makalede incelediğimiz konularla bunlar arasında da karşılıklı ilişkiler vardır. Örneğin öğrencilerin (veya üreticilerin) yönetime katılımları bu sorunların da çözümüne bir dereceye kadar katkıda bulunur.

Önce, bütün fakültelerde az çok farklı olmakla birlikte çok yaygın olarak görülen durum nedir? Bunu ortaya koymaya çalışalım. Üniversiteleri kazanan ve kendini dışarda kalanlara göre mutlu azınlık kabul eden öğrenciler bazı umutlarla yüksek öğretime başlamaktadırlar. Liseden gelirken artık daha özgür olabileceklerini, bilgiyi araştırarak ve tartışarak bulacaklarını düşünmektedirler. Sonuç çok kısa zamanda hayal kırıklığıdır. Üniversitenin ders dışı yaşamı görece olarak daha özgür olsa da, sınıflardaki durum liseden pek parlak değildir. Sınıflar kalabalıktır. Eğitim çoğunlukla bilgilerin aktarılması ile (hatta bazan metinden okuyarak veya yazdırarak) yürümektedir. Soru sormayı bile yasaklayan öğretim üyeleri görülmektedir. Bazı iyi niyetli veya kendini çağdaş kabul edenler bile bu gidişe kendilerini kaptırmaktadırlar. Bu öğretim üyeleri, davranışları için sağlam (!) gerekçeler de bulmaktadırlar: "Bu kadar kalabalık sınıflarda başka türlü yapılamaz", "öğrenciler henüz katılımlı bir eğitime hazır değiller" gibi. Öğretim üyelerinin epeyi de kendi hocalarından nasıl gördülerse, o şekilde dersleri işlemektedirler, onlara bu konuda bir hizmet götürülmemektedir. Bazan öğretim üyeleri eğitim konusunda kendilerine kurs açılması gereğinden söz etseler de, ya böyle bir kurs bulunmamakta veya bulunabilen eğitim olanakları yukarıda sayılan geleneksel uygulamalardan çok az farklı olmaktadır. Öğrencilerin çoğu ise daha iyisini bilmediklerinden duruma katlanmaktadırlar

Onlara zaten pek soran da yoktur. Çeşitli nedenlerle biriken öfkelerini zaman zaman harçların arttırılmasını protesto ederek ortaya dökmekte, sonra her şey unutulmaktadır. Halbuki derslerin nasıl yürütüldüğü ve eğitimle ilgili kararların kimlerin görüşü ve katılımı ile alındığı, harçlar kadar önemlidir. Harçlar yüksek olursa bu alındığı süre içinde öğrenciyi veya ailesini zorlamakta ancak alınan eğitimin iyi veya kötü etkileri bütün bir ömür boyu sürmektedir. Ayrıca öğrencilerin sıkıntılı değil zevkli, neşeli dersler geçirmeye ihtiyaçları vardır. Öğrenciler özgür, katılımlı ve kaliteli bir eğitim almalıdırlar. Böyle bir eğitimden yararlananlar kolayca iş bulabilir veya iş yaratabilir, topluma yararlı olur ve daha mutlu, özgür ve yaratıcı bir hayat sürdürebilirler. Bağımlılık yaratan, otoriter bir eğitim ise; kendine güvenmeyen ve bağınaz bir insan tipini yeniden üretir. O halde eğitimin nasıl gerçekleştirildiği en yaşamsal bir sorun alanıdır.

### EĞİTİM MODELLERİ

Eğitim konusunda ilerleyebilmek için bu sözcükten ne anladığımızı belirlemeliyiz. Eğitim iki şekilde tanımlanabilir. (Kleinig, 1989) İlk kavram eğitimi “*şekil vermek*” olarak kabul eder. (Latince kökü: Educare) Bu anlamında eğitim, sosyal veya diğer hedefler olarak öğrencinin dışında belirlenir. İkinci kavramda eğitim, öğrencinin doğası bağlamında belirlenir. Bu da “*yol göstermektir*”. (Latince kök: Educere)

Kol gücü yerine makinaların geçtiği birinci sanayi devriminde “*eğitim üretim içindir*” sloganı geçerli idi. Bu dönemde eğitim/öğretim düzenleri üretmenin rasyonellerine cevap verme doğrultusunda geliştirilmiştir. (Birikim, 1996, s.27) Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise; önce ABD’de, ardından öteki ülkelerde “*eğitim pazar içindir*” sloganına uygun bir biçimde eğitim sistemi pazara tabi olmuş, bilgi de metalaşmıştır.

Türkiye’nin durumunu incelemeyen önce eğitimin amaçları konusunu incelemekte yarar vardır. Eğitim ister üretim, isterse pazar için yönlendirilsin, yalnızca bu amaçlara yönelmek, eğitimi aşırı bir şekilde indirgeyerek kısırlaştırmak ve insanî özlerinden koparmak demektir. Uzun vadede bu anlayış aslında üretime de, pazara da yararlı olmaz. Bu anlayışla hareket edilse idi, hiçbir çığır açıcı bilimsel veya toplumsal gelişme gerçekleşmezdi. “Bilgi insan kafasının, duygularının, kısacası insan bütünlüğünün özgürleşmesi içindir. İnsanın evrendeki yerini arayışında, yaşayışına anlam verişinde, duygularını dile getirişinde, kendini, tarihini, toplumunu anlamak isteğinde karşısına çıkan engelleri yenmek içindir.” (İnam, 1995, s.167-173)

Türkiye ise “üretim için” veya “pazar için” eğitimi bile gerçekleştirmekte birçok sorunla karşılaşmaktadır.

Brezilya’lı eğitimci Paulo Freire eğitim modellerini ikiye ayırmaktadır:

a) Otoriter eğitim modeli ( Freire buna bankacı eğitim modeli demektedir)

b)Özgürleştirici, diyalogcu eğitim modeli (buna problem tanımlayıcı eğitim de denmektedir)

Freire Dünya eğitimcilerini ve yayıncılarını büyük ölçüde etkilemiş, Amerika, İsviçre, Meksika, Şili’de üniversitelerde ve sivil toplum kuruluşlarında çalışmalar yapmış bir eğitimcidir Brezilya’da geniş boyutlu ve başarılı okuma-yazma kampanyaları yürütmüştür Son yıllarda Freire’nin etkisi giderek yoğunlaşmaktadır Okuma yazma eğitiminden, yüksek eğitime ve yayım alanına kadar teorileri uygulanmaya çalışılmaktadır <sup>2</sup>

Otoriter veya bankacı eğitim modeli ezberci eğitimi de kapsayan, bilgiyi bir yatırım olarak gören anlayış için kullanılmaktadır. (Freire, 1991, s.47) “Öğrenim görenler birer banka veznedarı gibi çeşitli konularda (hesaplara) bilgi mevduatı kabul ederler Gerekli olduğu zaman da çıkarıp kullanırlar. Bu anlayış bilgiyi, ona sahip olanların verebileceği bir şey olarak görür. Öğretmen öğrenciyi doldurulması gereken “bidonlar” veya “kaplar” halinde görmektedir. Bu anlayışta insan pasif bir varlıktır. Eğitim sürecinin nesnesidir, öznesi değildir.” (Freire, 1972) “Öğretmen kapları ne kadar çok doldurursa, o kadar iyi bir öğretmendir Kaplar ne kadar pısrıksa, doldurulmalarına izin veriyorlarsa, o kadar iyi öğrencidir. Öğrenciler “yatırım nesnelere” öğretmen ise “yatırımcıdır” Öğretmen iletişim kurmak yerine tahviller çıkarır ve öğrencilerin sabırla aldığı, ezberlediği ve tekrarladığı yatırımlar yapar Bu bankacı eğitim modelidir Gerçi öğrenciler bilgilerin koleksiyoncusu veya arşivcileri haline gelme, onları raflara dizme fırsatına sahiptirler. Fakat son tahlilde bu (en iyi deyimle) yanlış yoldaki sistemde; yaratıcılık, dönüşüm ve bilgi yoksunluğu yüzünden rafa kaldırılan bizzat insanlardır. Çünkü kendileri araştırmadan, praksis olmaksızın insanlar hakikaten insani olamazlar.” (Freire, 1991, s.47)

“Öte yandan özgürlükçü bir eğitim çalışmasının varlık nedeni uzlaşım güdüsündedir. Eğitim çalışması öğretmen-öğrenci çelişkisini çözümlenmekle işe başlamalıdır. Çelişkinin kutupları öyle uzlaştırılmalıdır ki, her iki taraf da aynı anda öğrenciler ve öğretmenler olmalıdır.” (Freire, age, s.47)

“Diyalogcu eğitim yönteminde “öğrencilerin öğretmeni” ve

<sup>2</sup>Freire’nin yayınlarının bazıları kaynakçada bulunabilir

“öğretmenin öğrencileri” ortadan kalkar ve yeni bir form doğar: Öğrenci-öğretmen ve öğretmen-öğrenciler. Öğretmen artık sadece öğreten değil, öğrencilerle diyalogu içinde kendisine de öğretilen biridir; öğrenciler ise kendilerine öğretilirken, kendileri de öğreten kişilerdir.” (Freire, age, s.54)

Freire geleneksel okuma-yazma sınıflarının pasif nesnelere olan insanların çok farklı görülmeleri gerektiği kanısındadır: “Agronomistler, ziraatçılar, halk sağlığı çalışanları, kooperatif yöneticileri, okuma-yazma eğitimcileri olarak köylülerden öğrenecek çok şeyimiz var, ve eğer bunu reddedersek, onlara hiç bir şey öğrenemeyiz.” (Freire, 1985’den aktaran Archer ve Cottingham, 1996, s. 11)

Freire’in bankacıların davranışlarına benzeterek isimlendirdiği bu eğitim anlayışı yaratıcılığı yok etmektedir. Freire bu eğitim sisteminin dayatıldığı kitlelerin “sessizlik kültürü” içinde yaşadığını ileri sürmektedir. Freire göre tarafsız eğitim yoktur. Bize kuşaklardan bu yana aktarılan bu eğitim sistemi insanları özgürleştirmeye değil şartlandırmaya yöneliktir. Amacı da bu şartlandırmayı sağlamaktır. Bankacı eğitim yaratıcı gücü felce uğratar ve engellerken, problem tanımlayıcı eğitim gerçekliğin sürekli deşifresini başlatır.

## YÖNTEMLER

“Eğitimde en önemli bir öge olan “söze” daha yakından bakarak onu anlamaya çalışalım. Söz içinde iki boyut bulunur: “düşünme” ve “eylem” Bu ikisi öylesine radikal bir etkileşim içindedir ki biri kısmen feda edilecek olsa, öteki doğrudan zarar görür.” (Freire, 1991, s.61) “Eylemin feda edilmesi lafazanlığa, düşüncenin feda edilmesi ise aktivizme (akılsızca eylem) yol açar.” Eğitimde söylenen bir sözün öğrenci için kendi yaşamıyla, kendi kavrayışı ile ilgili bir anlamı olmalıdır. Buna **anlamli konusal** (meaningful thematics) diyoruz. Öğrenci (yayımda üretici) için yabancı bir konudan yola çıkarak, karşımızdakine herhangi bir şey öğretemeyiz. Freire bunu şu şekilde açıklamaktadır: “Bazan eğitimciler, hiç kimsenin bir yanından öteki yanına caddeyi geçmeksizin, geçilemeyeceğini unutuyorlar. Benim bu günkü bilgimin düzeyi benim öğrencilerimin öteki yakasıdır. Ben karşı taraftan yani öğrencilerin tarafından başlamalıyım. Benim bilgim benim gerçekliğimdir, onların gerçekliği değil. Yani ben onları benim gerçekliğime getirmek için onların gerçekliğinden yola çıkmalıyım”. (Freire, 1985) Bu konuda Freire’nin yöntemlerine dayalı olarak üç kıtadan üç ülkede (Uganda, El Salvador ve Bengaldeş) yürütülen bir okuma-yazma programından bir örnek verebiliriz. (Archer ve Cottingham, 1996, s.32) Bu ülkelerdeki uygulamalarda hiç

kimseye bilgi aktararak eğitim yapılamayacağından yola çıkarak, öncelikle katılımcıların anlamlı konusalı saptanılmıştır. Eğitim sırasında katılımcıların yaşamı ile ilgili haritalar, şemalar, grafikler katılımcılar tarafından çizilmekte ve bu konularda tartışmalar yürütülmektedir. Eğer katılımcıların öğrendiklerinin kendi günlük yaşamlarında bir kullanımı yoksa bu eğitim başarıya ulaşamaz veya eğitime katılanların öz güvenlerinin azalmasına yol açar. Bu ise yaratıcılığın yok edilmesi, öğrencilerin başka güçlerin adına pasifize edilmesi demektir. Örnek olarak katılımcılar (artık öğrenci yerine bu sözcük kullanılabilir) bir okuma kitabında ormansızlaşmış bir yere ait bir resme bakıyorlar ve altında da “ağaç” veya “ormansızlaşma” sözcüklerini öğrenmeleri isteniyorsa, deneyimler bunun anlamlı bir tartışmaya yol açmadığını göstermektedir. Ancak eğer katılımcılar köylerine ait bir doğal kaynaklar haritası çiziyorlarsa, diğer şeylerin yanında ağaçlar da varsa ve eğer yirmi otuz yıl önceki köyün durumu ile ilgili karşılaştırmalı diğer bir harita çiziyorlarsa, bu durumda “ormansızlaşma” problemine varacaklar ve böyle yaparak bunun kendi yaşamları ile doğrudan ilgili bir konu olduğunu anlayacaklardır. Deneyimler bu ilkelere göre çalışan eğitim gruplarında katılımcıların çoğunlukla, köy için bir ağaç fidanlığı oluşturmak gibi kararlar alarak, ormansızlaşma ile mücadele etmek üzere eyleme geçtiklerini göstermiştir. Konu ne olursa olsun tartışma için başlama noktası katılımcıların varolan bilgisidir. Katılımcıların mevcut bilgisinden başlama zorunluluğu eğitim programının katılımcı, diyalogcu olmasını zorunlu kılar. Tekrar etmek gerekirse aktarma yöntemi ile gerçek bir eğitim yapılamaz.

Problem tanımlayıcı eğitimde katılımcıların mevcut bilgisinden işe başlayabilmek için **kotlama** ve **kot çözme** denilen bir süreç izlenir. Kotlar resim, fotoğraf, grafik veya okuma metinleri gibi çok değişik şeyler olabilir. Şüphesiz katılımcıların durumu ve eğitimin konusu bunu büyük ölçüde belirlemektedir. Kullanılan bu materyalin kesinlikle katılımcılara yabancı olmaması, onların hayatları ile ilgili olması gereklidir. Katılımcılar bu kotlar üzerinde öğretmenlerinin de (bunun yerine “kolaylaştırıcı” (facilitator) denmesi daha doğrudur) yardımıyla düşünürler, tartışırlar. Bunları bir problem olarak tanımlarlar. Bu kendi yaşamları ve kavrayışları ile karşı karşıya gelinceye kadar sürer. Kotlamayı analiz etme, kot çözme olarak adlandırılır ve diyalog içermelidir. Eğitim sürecine katılanlar kotlamayı yorumlayarak ve içerdiği çeşitli anlamları düşünüp tartışarak, giderek canlandırılan durumun başka konularla bağı konusunda fikir yürüterek bu konuda bir görüşe, anlayışa ulaşarak kot çözme işini gerçekleştirirler. Bu yöntemler çeşitli sosyo-ekonomik topluluklara ve değişik eğitim amaçları ile

kolayca adapte edilemez. Her defasında yeniden üzerinde düşünülmesi ve araştırılması gerekmektedir.

Ülkemizde kötü eğitim konusu genellikle ezberci eğitim olarak ele alınmaktadır. "Ezberci eğitim" buraya kadar açıklanan "otoriter veya bankacı eğitim yöntemi" denilen yaklaşım tarafından kapsanmaktadır. Ancak bire bir özdeşlik bulunmamaktadır. Bütünüyle ezberci yöntemleri kullanmayan otoriter eğitim yöntemleri olabilir. Ancak şüphesiz aktarmacı, bilgi yığıcı, otoriter eğitim yöntemleri diyaloga açık olmayan yanları ile ezberci eğitimi tümünden dışlayamazlar. Eğitim alan kişilere bazı mitleri veya kabulleri dayatmak zorundadırlar. Ülkemizde ezberci eğitime karşı bir mücadele başlamış olup, kendisi ile tutarlı olmak zorunda ise diyalogcu eğitim hareketi ile birleşmek zorundadır. Bu çalışmalarda önde gelen kuruluş Beyaz Nokta Vakfı ve Dernekleri'dir. Bu kuruluşça ezber zihinsel bir soykırım olarak nitelendirilmektedir. (Titiz, 1996) Katılımcı, diyalogcu eğitim konusunda Tarım Ekonomisi Derneği de bir araştırma ve öğrencilerin de katıldığı toplantı ve panellerle çaba göstermiştir. (Tarım Ekonomisi Derneği, 1994). Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesinde ise yöneticilerin önderlik ettiği başarılı bir "aktif eğitim" kampanyası sürdürülmektedir.

"Ezber birşeyi akılda tutmak değil nedenini bilmeden akılda tutmaktır. "Ezber" bilginin kaynağını, o bilginin hangi koşullar altında geçerli olduğunu, ne denli doğru olduğunu sorgulamamak, daha doğrusu merak etmemektir. Ezber insanoğlunun en önemli yeteneği olan "var olan bilgilerinden, kendinde var olmayana üretmek" yeteneğini (buna düşünmek deniliyor) yok eder. Değişik durumlarla karşılaştırıldığında aklında tuttuğu çözümlerden en uygun olanını hatırlayıp vaziyetini "idare" eden ezberci bir kişi aklındaki çözümlere uymayan bir durumla karşılaştığında şaşırır. Bu tür insanlar başkalarından yardım almadan yaşayamazlar. Böyle ailelerden oluşan toplumlar ise daima "kurtarıcı ararlar." (Titiz, 1997a) Ezbere dayalı aktarmacı bir eğitim almış kişilerin önemli bir kesiminin, eğitim alma öncesine oranla daha az aklını kullanabildiği, kendisini daha çaresiz ve yetersiz hissettiği gözlenebilmektedir. Hatta bazı kişiler için "keşke eğitim almasaydı" dediğimiz olmaktadır. O halde "iyi veya kötü eğitim almış bir kişi, hiç almamışdan daha iyidir" mantığının terkedilmesi gerektiği söylenebilir.

Ezberle mücadele etmek için önerilen değişik yöntemlerden birisi "proje grupları" yoluyla öğrenmedir. ABD'de tarım ekonomisi bölümlerinde yürütülen bir araştırmada derslerde bir proje bitirme zorunluluğu getirilmesinin öğrencinin başarısını ve araştırmacı yeteneklerini arttırdığı

saptanılmıştır. (Davados ve Foltz, 1996) Sınavlar için önerilen yöntemlerden birisi ise “açık defter, kitapla sınav”dır. (Titiz, 1997b ve 1997c) Böylelikle eğitici, ezbere ve aktarmaya dayalı sorular soramamaktadır. Halbuki ezberden cevaplandırılacak sorular kolayca hazırlanabilir. Diyalogcu, ezbersiz eğitimin sonucu yaratıcılığın ve gerçek öğrenmenin teşvik edilmesidir. Ezbersiz eğitime öğrenciler doğal olarak yandaştırılır. Ancak ezbere uyuşturucu gibi iyice alışmış bazılarının olumsuz yaklaşımı görülebilir. Ezbersiz eğitim öğrencilerin zevkle ders çalışmalarına yol açmaktadır. Var olan sistemde ders çalışmak eziyete benzemektedir. Önerilen sisteme eğitimcilerden de muhalefet gelmesi çok doğaldır. Çünkü bu yöntem eğiticinin de bilgilerini sorgulamasını ve öğrenci ile aynı düzeye gelerek hiyerarşik farkın azalmasına yol açmaktadır. Özellikle kendini yeterli hissetmeyen eğitimcilerin gerçek bir korku duyması beklenir. Ezbersiz, diyalogcu eğitim ise eğiticiyi zorlamaktadır. Ancak başarılığında işden çok daha fazla bir doyum elde edileceği açıktır. Bir çoklarınca “aktif eğitim” diye de tanımlanan bu yaklaşım aslında, öğrencinin katkısını arttırarak ders sırasında eğiticinin daha az fiziksel güç ile işi daha iyi başarmasına yol açmaktadır. Ancak diyalogcu yöntemi yanlış anlayan veya onun bazı özelliklerinden olumsuz anlamda yararlanmak isteyenler görülebilir. Örneğin bazı öğretim üyeleri -bazıları tamamen iyi niyetlerle- ders konularını öğrencilere dağıtmakta ve dersi öğrencinin anlatmasını istemektedirler. Doğal olarak sorun dersi kimin anlattığı değildir. Bu yöntem de (katılımcı imiş gibi görünse de) aktarmacı ve otoriter bir eğitimidir. Üstelik çoğunlukla daha da başarısız olunmaktadır.

## YAYIM VE EĞİTİM

Konu ile ilgili olarak kırsal yayım için de bazı yaklaşımlar yapabiliriz. Yayım da bir eğitim etkinliği olarak görülebilir. İngilizcede yayım karşılığı kullanılan “extension education” terimi eğitimin içerildiğini ortaya koymaktadır. Teknoloji transferine dayalı yayım yöntemleri genellikle üretici katılımına uzaktır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde teknoloji transferi yöntemleri ile çok başarılı sonuçlar alınamamıştır. Gelişmiş ülkelerde ise teknoloji transferi yöntemleri doğanın ve kırsal nüfusun yok olmasına yönelik etkilerde bulunmuştur. (Mannion, 1997) Diyalogcu eğitime uygun olarak yayımda aktarmaya yer yoktur. Üreticiler entellektüel olarak küçük görülmez. Katılımcı Kırsal Değerlendirme (Participatory Rural Appraisal) yöntemleri tamamen çiftçilerle birlikte çözüm bulma ve eğitimi hedeflemiştir. (Chambers, 1994, s.97-105) Bu yöntemler Actionaid adlı sivil toplum



kuruluşu tarafından daha önce sözü edilen okuma-yazma eğitiminde birçok ülkede kullanılmıştır. (Archer ve Cottingham, 1996) Ancak yöntemin doğası gereği, eğitim çalışması ile birlikte, katılımcılar kırsal kalkınmaya yönelik girişimlere başlamışlardır.

## SONUÇ

Yaratıcı, kendine güvenen, bilgiyi nasıl bulabileceğini öğrenmiş öğrenciler ve üreticiler istiyorsak eğitimdeki alışkanlıklarımızı değiştirmek ve var olan koşullar altında da başarılar elde edebileceğimizi kabul etmek zorundayız. Bir şeyleri değiştirmemek için her zaman yeterince mazeret bulunabilir. Çözümün bir parçası değilsek, sorunun bir parçasıyız. Öğrenci, öğretim üyesi, mezunlar, çiftçiler ve yayımcılar olarak ele ele vererek harekete geçmeliyiz.

## KAYNAKLAR

- ARCHER, Davit ve Sara Cottingham (1996) Reflect Mother Manuel-Regenerated Freirean Literacy Through Empowering Community Techniques, (ISBN: 1 872502 44X) Actionaid, London.
- BİRİKİM (1996) sayı:89, Eğitim Özel Sayısı, Eylül, s.27
- CHAMBERS, Robert (1994) Challenging the Professions, Intermediate Technology Publications, (ISBN: 1 85339 194 8) , London.
- DEVADOS, Stephen ve John Foltz (1996) "Evaluation of Factors Influencing Student Class Attendance and Performance" American Journal of Agricultural Economics, (78) 3 , s.499-507.
- FREIRE, Paulo (1972) Cultural Action for Freedom, London, Penguin Books Ltd.
- FREIRE, Paulo (1972) Pedagogy of the Oppressed, London, Penguin Books Ltd.
- FREIRE, Paulo (1991) Ezilenlerin Pedagojisi, Ayrıntı Yay. İstanbul.
- FREIRE, Paulo (1985) The Politics of Education: Culture, Power and Liberation, trans: Donald Macedo, London, Macmillan.
- İNAM, Ahmet (1995) "Üniversitelerde Bilimsel Etkinliğin Örgütlenmesi" Üniversitenin Geleceği, ODTÜ Öğretim Elemanları Derneği, Ankara.
- KLEINIG, John (1989) Philosophical Issues in Education, Roudledge, London'dan aktaran: F. Heyman (1993) "Extension Education as

- Consciousness Raising” 11th European Seminar on Extension Education, Aarhus, Danimarka.
- MANNION, Joe (1997) “Rural Development Policy: A Critical Reflection on the Conclusions of the Cork Conference on Rural Development) 13 th European Seminar on Extension Education, University College Dublin, Dublin, İrlanda.
- ÖZKAYA, Tayfun (1996) Tarımsal Yayım ve Haberleşme, Ege Üni. Ziraat Fak. Yay. no:520, (ISBN: 975 -483-314-1), İzmir.
- TARIM EKONOMİSİ DERNEĞİ (1994) Tarım Ekonomisi Eğitimi Üzerine Bir Araştırma, İzmir.
- TİTİZ, Tınaz (1996) Ezbere Hayır, İnkılap Kitabevi, (ISBN: 975-10-1105-1) İstanbul.
- TİTİZ, Tınaz (1997a) Pekiyi Ama Neden, (çoğaltma) Özel İzmir Lisesi, İzmir.
- TİTİZ, Tınaz (1997b) Ezbersiz Eğitim: Ama Nasıl, (çoğaltma) Özel İzmir Lisesi, İzmir.
- TİTİZ, Tınaz (1997c), Proje Grupları Yoluyla Ders İşleme (çoğaltma) Özel İzmir Lisesi, İzmir.
- URAL, Atif (1996) “Yeni Üniversiteler: Kocaeli Üniversitesi” 2. Üniversite Kurultayı, Sarmal Yayınevi, (ISBN: 975-7380-85-7), İstanbul.

## TEKEL SİGARA FABRİKALARI NIÇİN ÖZELLEŞTİRİLEMEZ Orhan ÖZET<sup>(1)</sup>

### ÖZET

Türkiye tütüncülüğü son yıllarda ciddi bir tehdit ile karşı karşıyadır. Uluslararası sigara tekelleri Tekel sigara fabrikalarına özelleştirme yoluyla el koymaya çalışmaktadır. Sigara fabrikalarımızın özelleştirilmesi devlet açısından önemli bir gelir kaybına rol açacaktır. Bunun kadar önemli olan diğer bir sonuç da Türkiye’de doğu tipi tütün üretiminin büyük ölçüde gerileyecek olmasıdır. Bu ise çoğunluğu küçük üretici olan tütün üreticilerimizin büyük sorunlarla karşılaşacak olması anlamına gelmektedir. Türkiye’de tütün ve sigara üretimi ve pazarlamasında ciddi dönüşümlere ihtiyaç vardır.

### ABSTRACT

#### Why The Tekel Cigarette Plants Cannot Be Make Private?

In recent years, the tobacco harvesting faces serious problems. International cigarette monopolies seize Tekel’s cigarettes plants by privatization. The privatization of our cigarettes plants will cause a revenue losses for our government. Another important overcome is the minor decrease in the production of oriental tobacco in Turkey. For that reason, small producers, the majority of the tobacco producers, will have serious problems. Therefore, there should be real change in the production and marketing of tobacco and cigarettes.

### GİRİŞ

Tütün üretimi, ekici tütünlerinin pazarlanması, sigara üretimi ve ithalatı aşamalarında yapılan ve yapılmakta ısrar edilen yanlış uygulamaların sonucu olarak Türk tütüncülüğünün içinde bulunduğu koşullar giderek ağırlaşmaktadır.

Yasaların, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planının ve Milli Tütün Komitesinin iyileştirmeyi amaçlayan öngörülerini ve önerilerini hayata geçirilmiyor.

Ülkemizde sigara tüketimi artarken, bu sigaralarda kullanılan Türk

---

<sup>(1)</sup> Tütün Platformu Başkanı

tütünü miktarı sürekli gerilemektedir. 1987 de iç tüketimde 60.000 ton Türk tütünü kullanılmış, 10 yıl sonra bu miktar artacağına azalmış ve 1996 da 53.000 tona inmiştir.

2001 yılında iç tüketimin 1987 nin yaklaşık iki katına ulaşarak 110.000 ton olacağı tahmin edilmektedir. Amerikan tipi sigaralara sağlanan olanaklar nedeniyle, Türk tütünleri bu artıştan pay alamayacaktır. Yetkililer tarafından açıklandığı gibi Tekel Sigara Fabrikalarının bazıları özelleştirilir ve bazı Tekel markalarının üretim hakkı çok uluslu şirketlere devredilirse 2000'li yılların başında iç tüketimde kullanılacak Türk tütünü miktarı 40.000 tondan ibaret olacaktır.

Bunun sonucu olarak yurdumuzda Türk tütünü üretimi giderek azalacak ve tütün üreticilerimiz büyük gelir kayıplarına uğrayacaktır.

Diğer taraftan, Tekel 'e ait işyerlerinde tütün iş kolunda çalışanların durmadan tasfiye edilmesi, tütün işlerinin taşeronlara yaptırılması, sigara üreten ve pazarlayan çok uluslu şirketlerde sendikali tek bir işçinin çalıştırılmaması, Tekel Sigara Fabrikaları ve yaprak tütün atölyelerinde çalışan işçi ve memurlar için de önümüzdeki günlerin, tütün üreticileri kadar karanlık olacağını göstermektedir.

Türk tütüncülüğü bu durumda iken, yapılacak başka bir şey kalmamış gibi, Tekel Sigara Fabrikalarının özelleştirilmesini ele almak, kabul edilebilir bir politika değildir.

Bu gerçekleri aynı görüşle değerlendiren dokuz kuruluş; özelleştirmeden doğacak büyük olumsuzlukları yetkililerin sorumluluğuna ve kamu oyunun dikkatine sunarak Tekel Sigara Fabrikalarının özelleştirilmesini önlemek amacıyla TÜTÜN PLATFORMU' nu oluşturmuştur.

Tütün Platformu olarak biz;

-Genel anlamı ile özelleştirme kavramını tartışmıyoruz.

-Tekel' in alkol ve alkollü içki fabrikaları ile tuz üretim tesislerinin özelleştirilmesini de tartışmıyoruz

-Türkiye'de sigara üretmekte olan şirketlerin üretimi sürdürmelerine hatta yeni fabrikalar kurmalarına da karşı değiliz.

Biz yalnız ve yalnız Tekel Sigara Fabrikalarının özelleştirilmesine hayır diyoruz.

Çünkü Türkiye'de, yeryüzünde yalnız Türkiye'de, Tekel Sigara Fabrikalarının özelleştirilmesi konusu Türk tütününün ve tütün üreticilerimizin kaderinden soyutlanarak salt bir özelleştirme konusu olarak ele alınamaz. Niçin böyle olduğunu ilerde açıklayacağız.

Türk tütüncülüğü çok kritik bir dönemden geçmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Tekel Sigara Fabrikalarının özelleştirilmesi fikrinin terk edilmesi de tek başına tütüncülüğümüzü ve özellikle üreticilerimizi yaklaşan vahim sonuçlardan kurtaracak yeterli bir önlem değildir. Türk tütüncülüğünü selamete çıkarmak ve önünü açmak için, reform niteliğinde bir dizi önlemin vakit kaybetmeden öncelikle uygulamaya konulması şarttır. Bunu yapmak Türk tütüncülüğü için hayati derecede önemli hale gelmiştir.

### **DERHAL ALINMASI ZORUNLU ÖNLEMLER.**

Yasaların ve Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planının öngördüğü aşağıda kısaca açıklayacağımız önlemler, 1994 yılında toplanan Milli Tütün Komitesinin görevlendirdiği ve Milli Tütün Komitesini oluşturan bütün kuruluşların temsilcilerinin yer aldığı alt komitenin ittifakıyla uygulanabilir tasarılar, projeler ve öneriler haline getirilmiş ve Milli Tütün Komitesi Genel Sekreterliğini yürüten Tekel Genel Müdürlüğüne iletilmiştir.

#### **1-Türkiye'nin Milli Tütün Politikası Tespit ve İlan Edilmelidir.**

1969 yılından beri yürürlükte olan Tütün ve Tütün Tekeli Yasası, Bakanlıklar Arası Tütün Kuruluna milli tütün politikasını tespit etmek görevi vermiştir. Yasa koyucunun bu düzenleme ile başta Türk tütününü ve tütün üreticilerimizi korumayı amaçladığı açıktır.

28 yıldır yürürlükte olan yasanın bugüne kadar uygulanmayan emredici hükmünün gereği yerine getirilmeli " ülkemizde tütün konusunun siyasi yatırım malzemesi olarak istismarını önleyecek, her türlü çıkar etkisine kapalı, yönetimde olanların kişisel tercihlerine göre değiştirilemez, ilkeleri net olarak belirlenmiş, bir milli tütün politikasının esasları " tespit ve ilan edilmelidir.

#### **2-1177 Sayılı Tütün ve Tütün İhisarı Kanunu Yürürlükten Kaldırılmalı ve Yeni Bir Tütün Yasası Yürürlüğe Konulmalıdır.**

Türkiye'de tütün tekeline 1986 yılında son verilmiştir. O tarihten beri tütün tekeli yoktur ama Tütün Tekeli Yasası vardır.

Ceza hükümleri hariç 70 ana maddeden oluşan bu yasanın 44 maddesinin günümüz koşullarında uygulanması gereksiz hale gelmiştir. 15 maddesinin değiştirilmesi gerekmektedir. Aynen uygulanabilecek 11 maddesi kalmıştır

Türk tütüncülüğü böyle bir yasayla yürütülmeye mahkum edilemez

Bu yasanın birkaç maddesinin değiştirilmesiyle de tam bir çözüme ulaşmak olanaksızdır. Günümüz koşullarına ve gereksinimlerine yanıt verecek yeni bir tütün yasasının yürürlüğe konulması zorunludur.

Bu zorunluluk değerlendirilerek Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planında "Tütün ve Tütün Tekeli Yasasının günün şartlarına uygun hale getirilmesi" öngörülmüştür. "1177 Sayılı yasanın yürürlükten kaldırılarak yerine yeni bir hukuki düzenleme yapılması, bunun 1997 yılında bitirilmesi" 1997 programında yer almıştır.

1177 Sayılı Tütün ve Tütün Tekeli Yasasının tadili değil, yürürlükten kaldırılarak, yeni bir tütün yasasının yürürlüğe konulması, 12. Milli Tütün Komitesi toplantısında da ele alınmıştır. Komitenin bu amaçla görevlendirdiği ve komite üyesi bütün kuruluşların yer aldığı alt komitenin oy birliği ile hazırladığı yeni "Tütün Yasası" taslağı, komite Genel Sekreterliğini yürüten Tekel Genel Müdürlüğüne verilmiş bulunmaktadır.

### **3-Tekel, Tütün ve Sigara Konularında Entegre Bir Genel Müdürlük Olarak Yeniden Yapılandırılmalıdır.**

Tekel' e tütün ve sigara konularında yasalar ve kararnamelerle verilmiş olan görevler, bu görevlerle hiç ilgisi bulunmayan Tuz ve Alkol İşletmeleri ile bir arada aynı kuruluş tarafından yürütülmektedir. Kuşkusuz bu teşkilatlanma biçiminin devlet tekellerinin kurulduğu tarihler için haklı nedenleri vardı ve diğer ülkelerde de benzer yapılanma örnekleri yaygındı. Bugün artık ileri ülkelerde bu model terk edilmiş bulunmaktadır. Ülkemizde hızla gelişen iç ve dış koşullar, birbirine sıkı sıkıya bağlı tütün ve sigara konularının günümüzde ulaştığı boyutlar bu hizmetler için ayrı bir kuruluş halinde yeniden yapılanmayı zorunlu hale getirmiştir.

İlk madde olarak tütüne, mamul olarak sigaraya ait hizmetlerin, tuz ve alkolden ayrılarak, entegre ve bağımsız ayrı bir genel müdürlük halinde yeniden yapılanması bu alana uzmanlaşmanın bütün olanaklarını getirecek, Türk tütüncülüğü ve ülke ekonomisi yararına olumlu sonuçlar almanın önu açılacaktır.

Bu gerçeği kabul eden Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planında "Tekel Genel Müdürlüğünün yaprak tütün işletmeleri ve sigara sanayi işletmelerinin ayrı birimler halinde örgütlenmesini sağlamak üzere gerekli kurumsal düzenlemeler yapılması" öngörülmüştür.

#### **4-Tekel 'den Alınması Zorunlu Olan Görevler Kurulacak Tütün Ofisi Genel Müdürlüğüne Verilmelidir.**

Tütünde devlet tekelinin 10 yıl önce kaldırılmış olmasına rağmen, Tekel kaldırıldığı için gereksiz hale gelmiş olan birçok işlem, Tekel varmışçasına fuzuli olarak sürdürülmekte ve bu alandaki bütün yükümlülük ve sorumluluk Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri (Tekel) Genel Müdürlüğü'nün üzerinde bulunmaktadır

Kendisi de Özel Sektörle aynı pazara hitap eden bir sigara üreticisi olan ve ekici tütün piyasalarından kendi fabrikasyon ihtiyacı için özel firmalarla rekabet ederek tütün satın almak konumunda olan bu kuruluşun bugünkü kimliği ile tütün tekelinin hukuken ve fiilen var olduğu günlerdeki gibi, tütün üretiminin planlanması, ekici tütünlerinin pazarlanması, destekleme alımları gibi hizmetleri sürdürmesi savunulamaz. Çünkü bu durum, Tekel'in sigara konusundaki olanaklarını sınırlanmakta, sözünü ettiğimiz hizmetlerin gerektiği gibi yürütülmesini zorlaştırmakta, hatta imkansız hale getirmektedir. Böyle olduğu için, dünyanın Türkiye'den başka hiçbir ülkesinde sigara üreticisi bir kuruluşun, örneğin destekleme alımları ile görevlendirildiği görülmemektedir

A.T. Tütün komitesinin, yukarıda değindiğimiz konuların özerk idari yapıda bir organ tarafından yürütülmesini öngören modeli ilgili ülkeler tarafından benimsenmiştir

Bu koşullar ülkemizde de;

a-Tütün üretim planlaması ve kota uygulaması,

b-Tütün satış merkezlerinin kurulması ve yönetimi,

c-Bu merkezlerde artırılmalı satış işlemlerinin yürütülmesi,

d-Gerektiğinde destekleme alımları yapılması,

gibi görevlerin Tekel' den alınmasını ve bu amaçla kurulacak bağımsız bir kuruluşa verilmesini zorunlu kılmaktadır.

Bu görüş 12'inci Milli Tütün Komitesinin görevlendirdiği alt komite tarafından da benimsenerek hazırlanmış olan "TÜTÜN OFİSİ KURULUŞ KANUNU TASLAĞI" Milli Tütün Komitesi Genel Sekreterliğine tevdi edilmiştir

#### **5-Üretici Tütünlerinin Satış Merkezlerinde Artırma ile Satışına 1997 Ürününde Başlanmalıdır.**

Üretici tütünlerinin rekabet koşullarının tam olarak oluştuğu satış merkezlerinde artırma ile satılması, yıllardır tütüncülüğümüz gündeminin başında yer almış, tartışılarak ilkeleri ve uygulama esasları üzerinde görüş

birliğine varılmış bir konudur.

Bu konu Milli Tütün Komitesi tarafından ele alınmış, 1993 yılından itibaren bir seri geniş katımlı çalışmalar yapılarak ilgili bütün resmi ve özel kuruluşların kabul ettiği "Üretici Tütünlerinin Artırma ile satışı hakkında yönetmelik taslağı" hazırlanmıştır.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planında, "Tütün piyasasında alım, satım şartlarının ve fiyat oluşumunun rekabet koşullarına göre gerçekleşmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması ve kurumların kurulması" öngörülmüştür. İlgili resmi ve özel kuruluşların katılımı ile hazırlanmış olan yönetmelik taslağı uygulamaya konularak Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planının öngörüsü hayata geçirilmelidir.

Tütün üreticilerinin sömürülmesine neden olan bugünkü yetersiz pazarlama sistemi terk edilerek üretici tütünlerinin "Tütün Satış Merkezlerinde" artırma ile satılmasının sağlanması halinde;

a-Bu merkezlerde üretici tütünlerinin değerlendirilmesinde, tarafsız diplomalı Tütün Eksperleri tarafından yapılan ekspertizler esas alınacaktır.

b-Tekel ve tüccar, yaprak tütün ihtiyaçlarını, Tütün Satış Merkezlerinde artırmaya katılarak sağlayacaktır.

c-Bu merkezler dışında yapılacak alım-satımlar geçersiz sayılacak, bu suretle karaborsa önlenecektir.

d-Tütün satış merkezlerinde tütün alanlar, tütün bedelinin tamamını ödemediği takdirde kendi deposuna taşıyamayacaktır.

1997 ürününden itibaren üretici tütünlerinin satış merkezlerinde artırma ile satışına başlanmalıdır.

#### **6-1196 Sayılı Tütün Tarım Satış Kooperatifleri Yasası Değiştirilmelidir.**

Tütün Tarım Satış Kooperatifleri ve Bölge Birlikleri ile Türkiye Tütün Tarım Satış Kooperatifleri Genel Birliği Yasası 1969 yılında yürürlüğe konulmuştur. Bu yasanın birinci maddesinde gözetilen amacın, "Türk tütüncülüğünün konu ve meselelerini incelemek, tütün alım-satımının nizam içinde cereyanını sağlamak, tütüncülüğün kalkındırılması ve teşkilatın takviyesin için gerekli tedbirleri almak" olduğu belirtilmiştir.

Sonraki yıllarda tütün konusunda yapılmış olan iyileştirmeye yönelik hemen bütün çalışmalarda bu kooperatiflere önemli görevler verilmiştir. Yasanın yürürlüğe girmesinden 25 yıl sonra yapılmış olan 12'inci Milli Tütün Komitesi Genel Kurulunda, kurulan Tütün Tarım Satış Kooperatifi sayısının



son derece yetersiz olduğu, hiç bir Bölge Birliği ve Genel Birliğin kurulmadığı tespit edilmiştir. Yani tütüncülüğümüzün çok önemli bazı meseleleri için yıllardır yasa, yönetmelik ve kararlarla kendisine görev verilmiş olan kuruluş aslında ortada yoktur.

Üreticilerimizin iradelerini ve gayretlerini Tütün Tarım Satış Kooperatiflerinde birleştirerek, tütüncülüğün muhtelif aşamalarında sorumluluk yüklenmelerinin yararları açıktır. Fakat Tütün Tarım Satış Kooperatiflerinin yapısal özellikleri değiştirilmedikçe üreticilerin bu kuruluşları benimsemeleri de beklenemez.

Böyle olduğu için Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planında Tütün Tarım Satış Kooperatiflerinin, devlet müdahalesinden uzak, kendi kendilerini yönetme imkanına sahip, ortaklarına daha iyi hizmet verebilecek ve kooperatif çalışmalarını etkin bir şekilde yapabilecek özerk bir yapıya kavuşturularak, tütün konusunda görev ve sorumluluk almaları öngörülmüştür. Bunu sağlamak amacıyla 1997 programında "1196 sayılı Tütün Tarım Satış Kooperatifleri ve Bölge Birlikleri ile Tütün Tarım Satış Kooperatifleri Genel Birliği" kanununun yürürlükten kaldırılarak, bunların yerine yeni bir düzenleme yapılması öngörülmüştür.

### **TEKEL SİGARA FABRİKALARININ ÖZELLEŞTİRİLMESİ KONUSUNDA GÖZ ÖNÜNDE TUTULMASI ZORUNLU ÜÇ GERÇEK**

Tekel Sigara Fabrikalarının özelleştirilmesinin doğru olup olmadığı tartışılmadan önce, yukarıda özetlenen önlemlerin hayata geçirilmesi şarttır. Bu yapılmadığı takdirde özelleştirme olsun veya olmasın Türk tütüncülüğü karşı karşıya bırakıldığı vahim akıbetten asla kurtulamayacaktır.

Her şeye rağmen özelleştirme konusu tartışılacaksa, inkarı mümkün olmayan şu üç gerçek dikkatle göz önünde tutulmalıdır.

1-Gelişmekte olan ülkelerde ve bu arada Türkiye'de Sigara tüketimi sürekli artarken, gelişmiş ülkelerde, özellikle A.B.D. de dikkat çekici bir şekilde gerilemektedir. Bu ülkede 1976-1980 döneminde 620 milyar adetle en yüksek düzeyine çıkan yıllık ortalama sigara tüketimi, sonraki yıllarda sürekli gerileyerek 1995 de yaklaşık 35 yıl önceki düzeye (487 milyar adet) inmiştir.

Aşağıda kısaca açıklanan olgular, A.B.D. sigara üreticilerinin kendi iç pazarlarındaki tüketim gerilemesini durduramayacaklarını, gerilemenin giderek hızlanacağını göstermektedir.

a-A.B.D.'nde bazı sigara tüketicileri, içtikleri sigara yüzünden akciğer kanserine yakalandıkları iddiası ile açtıkları davaları kazanarak sigara üreticisi firmaları ağır tazminatlar ödemeye mahkum eden mahkeme kararları aldılar.

b-Clinton yönetimi, gençliği sigara alışkanlığından korumak için, tütünün esrar gibi bağımlılık yapan uyuşturucu bir madde olduğu kararını aldı ve sigara konusunda bir dizi yasaklar koydu.

c-Sigara üreticisi meşhur bir Amerikan firması, sigara içmekle kanser arasında bağlantı bulunduğunu kabul ederek, 22 eyaletle bir anlaşma imzaladı ve sigaradan zarar görenlere tazminat ödemeyi kendiliğinden kabul etti.

d-A.B.D. sigara üreticileri, 40 eyaletin Başsavcıları ile kongre tarafından onaylandığında yürürlüğe girmek koşuluyla imzaladıkları anlaşmada, üreticiler aleyhine açılan davaların düşmesi kaydıyla, 25 yıl içinde 368,5 milyar Dolar tazminat ödemeyi kabul ettiler. Ayrıca bu anlaşmaya göre, sigara içen gençlerin sayısı 10 yıl içinde %60 azaltılmış olacak.

A.B.D.'nde sigara üreten firmalar, kendileri için son derece olumsuz olan ve giderek ağırlaşacağı anlaşılan bu koşulların ülkelerinde sigara tüketimindeki gerilemeyi hızlandıracağını gördükleri için, başta Türkiye olmak üzere gelişmekte olan ülkelerin iç pazarına saldırılarını yoğunlaştırmaktadırlar. Bu saldırıda kullandıkları silah, harmanlarında %85 oranında Amerikan tütünü olan ve kendi ülkelerinde insan sağlığı için zararlı kabul edilen sigaralardır. Tekel sigara fabrikalarının özelleştirilmesi ve önemli bazı Tekel markalarının üretim hakkının fabrikaların yeni sahipleri olan çok uluslu şirketlere devredilmesi suretiyle Tekel iç piyasadan dışlanıp Amerikan sigaraları Türkiye pazarına hakim kılınarak A.B.D.'ndeki kayıp Türkiye'de giderilmek istenmektedir.

Tekel sigara fabrikalarının özelleştirilmesi konusunun Türkiye'nin gündemine yerleştirilmesinin başta gelen nedeni budur

2-Dünyanın bütün ülkelerinde sigara endüstrileri yasal veya yasal olmayan tekellerin elindedir. Yasal olmayan tekellerin tamamına yakını çok uluslu Amerikan Şirketleridir. Bu, sigara endüstrisinin ayırıcı özelliğidir. Türkiye'de Tekel sigara fabrikalarının özelleştirilmesi, bu fabrikaların çok uluslu şirketlere devri demektir Çünkü ne önlem alınırsa alınsın üretimde ve pazarlamada tüm inisiyatif, bugüne kadar bütün ülkelerde olduğu gibi, sonuçta mutlaka çok uluslu şirketlerin yani yasal olmayan tekellerin eline geçecektir Bunu bile bile Tekel sigara fabrikalarını özelleştirmek, yasal olmayan tekellerin yasal tekellere tercihi demektir

3-Tekel sigara fabrikaları, devlete yük olmayan ve kâr eden kuruluşlardır. Bu kuruluşların kârını çok uluslu şirketlere bırakmanın veya onlarla bölüşmenin ve Türkiye pazarını onların insafına terk etmenin haklı sayılabilecek hiçbir nedeni bugüne kadar açıklanmadı, çünkü böyle bir neden yoktur.

Özelleştirme Türk tütününü, tütün üreticileri ile sektörde çalışanları ağır bir şekilde etkileyecek olmasına karşın milli ekonomiye ek bir katkı da sağlamayacaktır. Çünkü devletin tahsil edeceği vergi miktarı, mükellefin değişmesi ile değişmez.

Özelleştirmeden doğacak en önemli fark, sigara fabrikalarından elde edilecek kârın, yurttan kalması yerine, çok uluslu şirketler tarafından yurt dışına transfer edilmesinden ibaret olacaktır.

### **TÜTÜN PLATFORMU ÖZELLEŞTİRMeye NİÇİN HAYIR DİYOR**

1-Tekel sigara fabrikalarını özelleştirmenin ve bazı Tekel markalarının üretim hakkını bu fabrikaları alacak olan çok uluslu şirketlere devretmenin esas amacı, dış borçlara ve cari harcamalara kaynak sağlamaksa, altın yumurtlayan tavuğu kesmekten farksız bu amaç fabrikaların gerçek sahibi olan Türk ulusuna açıkça bildirilmelidir.

2-Özelleştirmeyi, Tekel Sigara fabrikalarında teknolojinin modernize edilmesi amacı da haklı göstermez. Çünkü bu fabrikaları alması söz konusu olan çok uluslu şirketler makine üreten ve teknoloji geliştiren şirketler değildir. Onlar da teknolojiyi Tekel'in yaptığı gibi dünyanın bu konuda uzmanlaşmış bir kaç kuruluşundan satın almaktadırlar.

3-Yetkililer tarafından muhtelif tarihlerde değişik şekillerde ifade edildiği gibi Akhisar ve Samsun- Balıca Sigara fabrikaları özelleştirilirse bugün sözü edilmese de Tekel'in en az 3 sigara fabrikası muhtemelen İzmir, Bitlis, Adana Sigara fabrikaları er veya geç kapatılacaktır.

Çünkü özelleştirilecek Tekel fabrikalarında üretilen sigaralarla vergi ve fonlardan muaf olarak ithal edilecek sigaralar iç talebin büyük kısmını rahatlıkla karşılayacak ve onlara pazar payı bırakmayacaktır.

4-Bir süre önce Tekel'in Samsun-Balıca ve Akhisar sigara fabrikalarının özelleştirileceği yetkililer tarafından açıklanmıştı.

Bunlardan Samsun-Balıca Sigara fabrikası yatırımı Tekel tarafından tamamlanmış ve fabrika Mayıs-1997 de üretime başlamıştır.

Tek vardiyada 5 000 ton / yıl kapasitesi olan bu fabrika, Türkiye de

kurulu devlete ve özel sektöre ait sigara fabrikalarının çağımız teknolojisine uygun en mükemmelidir. Gerektiğinde Oriental, gerektiğinde Amerikan Blend sigara üretebilecek makine ve teçhizata sahiptir. Herhalde bu yatırımın özelleştirme için yapıldığı söylenemez.

Akhisar fabrikası için ise 200 Milyon \$ yatırımın gerekli olduğu yetkililer tarafından açıklanmıştır. Samsun-Balıca fabrikasını makul bir sürede tamamlayıp üretime açan ve 1996 yılında 104,7 trilyon liralık yatırım yapan Tekel'in Akhisar sigara fabrikasında 200 Milyon \$ tutan bir yatırımı gerçekleştirmekte çaresiz olduğu için özelleştirme yoluna başvurmasının zorunlu olduğu kabul edilemez.

5-Özelleştirilmeden yararlanacak çok uluslu şirketler Türkiye den yaprak tütün almakta olan şirketlerle ortaklık veya işbirliği halindedirler. Ülkemizde Ekici Tütün Piyasalarından tütün alıp ihraç eden firma sayısı 1970 de 59 iken bunların 45 i tütün ticaretini terk etmiş, bu sayı 1996 da 14 e inmiştir. Bunların yarısı çok uluslu şirketler, diğer yarısı da bu şirketlerin furnisörleridir.

Bu durumda, yapılacak özelleştirmenin kaçınılmaz sonucu olarak çok uluslu şirketler yalnız sigara pazarımıza hakim olmakla kalmayacaklar, ekici tütün piyasalarını, bu piyasalarda oluşacak fiyatları ve ihraç fiyatlarını kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirecek konuma geleceklerdir.

Türk tütüncülüğü kapı kapamaca çok uluslu şirketlere teslim edilmiş olacaktır.

6-Tekel Sigara fabrikaları özelleştirilirse aldıkları bu fabrikalarda sigara üretecek ve bunları Türkiye'de pazarlayacak şirketlerin; ithal sigaralara ve diğer çok uluslu şirketlerin Türkiye'de üretip pazarlamakta oldukları Amerikan tütünü ile hazırlanmış blended sigaralara rekabet edebilmek için üretimlerinde bu sigaralara ağırlık verecekleri kesindir. Bunun aksini beklemek için hiç bir sebep yoktur. Bunu sağlamak da mümkün olmayacaktır.

Bu nedenle Tekel Sigara Fabrikalarının özelleştirilmesi, harmanlarında %85 Amerikan tütününe mukabil sadece %15 Türk tütünü ihtiva eden blended sigaraların korkulandan çok önce iç piyasaya hakim olması ve Türk tütününün Türk sigara pazarından kovulması sonucunu doğuracaktır.

7-Özelleştirme konusu gündeme gelmeden önce, sigara iç tüketiminin 2001 yılında 110.000 Tona ulaşacağı bunun;

% 50'si olan 55.000 tonunun blended sigaralarla,

% 50'si olan 55.00 tonunun % 100 Türk tütünü ile üretilen oriental tipi sigaralarla,

karşılacağı tahmin ediliyordu.

Buna göre 2001 yılında iç tüketimde kullanılacak toplan Türk tütünü miktarı  $[55.000 + (55.000 \times 0,15)]$  83.000 ton olacaktır.

1996 yılında 90.000 ton olan sigara tüketiminin;

%47'si olan 42.000 tonu blended sigaralarla,

%53'ü olan 48.000 tonu oriental tip sigaralarla,

karşılanmıştır. Buna göre iç tüketimde kullanılan toplam Türk tütünü miktarı  $[48.000 + (42.000 \times 0,15)]$  55.000 tondan ibaret olmuştur.

1996 yılında gerçekleşen bu tüketim yapısı ve kullanılan Türk tütünü miktarı, 2001 yılına ait tahminin Türk tütünü aleyhine değiştirilmesini gerektirmektedir. Bu tempo karşısında % 100 Türk tütününden üretilen sigaraların pazar payı iyimser bir tahminle ancak % 40 dolayında tutunabileceği, buna göre kullanılacak Türk tütününün  $(44.000 \times 66.00 \times 0,15)$  53.000 ton olacağı tahmin edilebilir.

Fakat Tekel sigara fabrikalarının bazıları özelleştirilir, bazı Tekel markalarının üretim hakkı çok uluslu şirketlere devredilirse durum daha da ağırlaşacak ve 2001 yılında iç tüketimde kullanılacak Ege, Marmara, Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu tütünlerinin toplam miktarı 40.000 tondan ibaret olacaktır.

Yaprak tütün dış satımında son yıllarda gözlenen artışın, Tekel'in elinde birikmiş stokların alıcılar için çekici koşullar ve fiyatlarla tasfiyesinin sonucu olduğu, bu satışlar sonunda yurt dışında oluşan stokların önümüzdeki yıllarda yeni ürün Türk Tütünlerine rakip olacağı, bu nedenle yaprak tütün dış satımında önemli ve kalıcı bir gelişme beklenemeyeceği göz önünde tutulursa, iç tüketimde Türk tütünü kullanımında meydana gelen ve süreceği anlaşılan gerilemeden doğacak olumsuz sonuçların dış satımla telafi edilmeyeceği anlaşılır.

Bu durum yurdumuzda Türk tütünü üretiminin önümüzdeki yıllarda dramatik şekilde azalacağını göstermektedir. Kaçınılmaz olduğu aşikar bu sonuç, Tekel Sigara Fabrikalarının özelleştirilmesi halinde durumun daha da ağırlaşacağını, Türk tütününün kendi ülkesinde sigara pazarından kovulacağını, Türk tütünü üreten vatandaşlarımızın katlanılmaz gelir kayıplarına uğrayacağını kanıtlamaktadır.

8-Türkiye'de sigara fabrikalarının özelleştirmesi konusu, Türk tütünü üretimi konusundan bağımsız olarak ele alınabilecek bir konu değildir. Çünkü Türkiye de tütün üretimi 500.000 ailenin yani yaklaşık 3.000.000 vatandaşın geçim kaynağıdır. Bu nedenle, sigara konusunda alınacak kararların, Türk tütünü üretim miktarına ve sonuçta tütün üreticilerinin ekonomik ve sosyal

hayatına yapacağı etki çok önemlidir.

Türk tütünü kıraç ve fakir toprakların ürünüdür. Bu topraklarda başka bir ürün yetiştirmek karın doyurmaz. Türk tütününün yetiştiği topraklar gibi, bu topraklarda tütün üreten çiftçiler de fakirdir. Tütün üretiminden zengin olmuş gerçek tütün üreticisi görülmemiştir. Tekel sigara fabrikalarının özelleştirilmesi, bu vatandaşlarımızın önemli bir bölümünün tütün tarımını ve tarlalarını terk etmelerine neden olacak ve onların ekonomik hayatını tahrip edecektir. Buna mukabil yurt ekonomisine de zarardan başka hiç bir şey vermeyecektir.

Bu nedenlerle yeryüzünde belki de yalnız Türkiye’de sigara fabrikalarının özelleştirilmesi konusu, Türk tütününün ve tütün üreticilerinin kaderinden soyutlanarak salt bir özelleştirme konusu olarak ele alınıp bu fabrikalar özelleştirilemez.

İşçi arkadaşlarımızın ve tütün üreticilerimizin bu anlayış doğrultusunda Tütün Platformu ile birlikte savaşıma katıldıklarını görmek, Türk tütüncülüğü için en büyük teminattır.

## **SÖZLEŞMELİ TARIM ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME<sup>1</sup>**

**Erkan REHBER<sup>2</sup>**

### **ABSTRACT**

#### **An Appraisal of Contract Farming**

Experiences with contract farming show that this mean of vertical integration meets critical needs of co-ordination in the increasingly sophisticated system for producing, marketing and distributing agricultural products in the Western World. But over the last tree decades, contract farming has also come to represent a fast-growing form of agro-industrialization for the Developing World.

This article reviews the different concepts and implementations of contract farming as one form of vertical integration. In the article, beside presenting a brief developing history of contract farming, the advatages and disadvantages were examined. Finally a simplified model indicating the functions and interrelations of the main actors of the contractual relationship was suggested.

### **1. GİRİŞ**

Tarımın entansif bir yapıda pazar için üreten ticari özellik kazanması ve tarımsal ürünlerin önemli ölçüde işlenmiş olarak tüketiciye sunulması, kalkınmanın bir göstergesi olarak ele alınmaktadır. Tarımsal hammaddelerin işlenerek tüketiciye sunulması tüketim çağıının bir gereği olarak ortaya çıkarken, bu yolla yaratılan katma değer milli ekonomiye katkı sağlama yanında tarım kesiminin refah düzeyinin artmasına da katkıda bulunmaktadır

Gelişmekte olan ülke tarımlarının bu açıklanan özellikleri kazanabilmesi için, teknolojik yenileşme yanında kurumsal (yapısal)

---

<sup>1</sup> Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsünde 24.Eylül.1997 tarihinde düzenlenen "Sözleşmeli Tarım" toplantısında sunulmuştur

<sup>2</sup> Prof. Dr. Uludağ Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü.

değişimlere de gereksinimleri vardır. Tarımsal faaliyetin ticari özellik kazanması ve tarımsal ürünlerin işlenerek tüketiciye sunulmasında piyasa ekonomilerinde ortaya çıkan yapısal uygulamalardan birisi de sözleşmeli tarımdır (Rehber 1996a). Kamu işletmeciliğinin verimsizliğinin tartışıldığı ve bu konuda bir alternatif olan kooperatifçiliğin de özellikle ürün işleme ve pazarlamada karşılaştığı sorunlar, özel sektör ağırlıklı ve büyük ölçekli ulusal ve çok uluslu şirketleri öne çıkarmıştır. Bu yapıda üretici sanayici ilişkisi yoğunluk kazanırken sözleşmeli tarımın önemi daha da artmıştır.

Sözleşmeli tarımı doğuran nedenleri şu şekilde sıralamak olasıdır (Roy 1963).

i. Sözleşmeli tarım gibi entegrasyon hareketlerinin en önemli itici güçlerinden birisi tüketici pazarındaki gelişmelerdir. Tüketicinin daha bilinçli hale gelmesi, oluşan talebin sürekli karşılanabilmesi, kaliteli ve istenen miktarda üretim, sözleşmeli tarım için ana nedenlerden birisidir.

ii. Günümüzde üretim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler bir gerçektir. Sözleşmeli tarım, yeni üretim tekniklerinin uygulama alanına hızlı bir şekilde aktarılmasının yolu olarak görülmektedir.

iii. İşleme sanayiinde sabit yatırım masrafları gerekmektedir. Böyle bir yapıda üretim dalgalanmaları işletmeleri olumsuz yönde etkileyecektir. Özellikle hammadde sağlanmasındaki dalgalanma bunda önemli rol oynayacaktır. Sürekli, istenen miktar ve kalitede girdi sağlamanın en etkin yolu ise sözleşmeli tarımdır.

iv. Tarımsal faaliyet çok sayıdaki, küçük ünitelerde (tarım işletmesi) yürütülmektedir. Bu birimlerde sermaye ve yönetim açısından önemli eksiklikler bulunmaktadır. Bu eksikleri giderme ihtiyacı da sözleşmeli tarımın gerçekleştirilmesi için ana nedenlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

v. Bunlara ek olarak, riskin azaltılması, maliyetin düşürülmesi, yönetim şeklinin iyileştirilmesi, pazarlık gücü kazanılması, pazarın iyileştirilmesi, uygun girdi sağlanması, yeni teknolojilerin adaptasyonu ve geliştirilmesi, sermaye temini gibi faktörler de sıralanabilir.



Tüm dünyada ve ülkemizde uygulama alanı bulan ve gelişme potansiyeli olan sözleşmeli tarımla ilgili bir takım sorunlar bulunmaktadır. Bu makalede, sözleşmeli tarım tanıtılarak, Dünya ve Türkiye'deki sözleşmeli tarım uygulamaları hakkında kısa bilgi verilir, bu konuda başarılı uygulamalar için öneriler getirilmeye çalışılmıştır.

## **2. SÖZLEŞMELİ TARIMIN TANIMI, SINIFLANDIRILMASI VE KAPSAMI**

Sözleşme genel olarak çok yönlü bir kavramdır. Kırsal kesimde birçok faaliyetle ilgili olarak bireyler arasında yazılı ve sözlü sözleşme söz konusudur. Sözleşme diğer alanlarda olduğu gibi tarımda da farklı konuda ve farklı şekillerde kullanılmaktadır. Pazara dönük anlaşmalar, örneğin ürün satın alma anlaşması (tipik olarak fiyat, miktar ve teslim zamanını belirten) işgücü ve makina gücü kullanımında sözleşme yapmak oldukça yaygındır (Wright 1989). Sözleşmeli tarım veya sözleşmeli üretim bu genel anlamdaki sözleşme kavramından ayrılmalıdır. Sözleşmeli tarımın en klasik ve geniş tanımı, üretici ve diğer firmalar arasında sözlü veya yazılı olarak gerçekleştirilen ve bir tarımsal ürünün üretim ve pazarlaması ile ilgili bir veya daha fazla koşulu belirleyen anlaşmalar şeklindedir (Rehber 1996). Bu tanımlamanın da sadece fiyat ve miktarın belirlendiği forward sözleşmeleri de içerecek şekilde geniş olduğu düşünülebilir. Bu tür sözleşmeler birçok kez alınıp satılabilir. Burada konumuz olan sözleşmeli üretim kavramını sınırlandırmak için başkasına devredilemez olduğunu ve üretim-pazarlama ile ilgili bir veya daha fazla düzenlemeyi mutlaka içermesi gerektiğini belirtebiliriz. Ayrıca bu tür sözleşmelerde üretici ve sanayici firmanın birbirini iyi tanıdıklarını ve firma davranışlarının üretici üzerinde etkisi olduğunu da belirtmek gerekir (Glover 1984).

Sözleşmeli tarım için günlük hayatta rastlanan ve konu ile ilgili kaynaklarda yer alan farklı uygulamaların aldığı isimler ve anlamları aşağıda açıklanmıştır (Glover 1992).

**Sözleşmeli Tarım (ST):** Genel olarak özel sektör uygulamalarını içermektedir.

**Outgrower Scheme (OGS):** Kamu kuruluşlarının kendi sahip

oldukları veya özel sektörle ortak olarak sahip oldukları firmalar için çiftçiden ürün almak üzere yaptıkları düzenlemelerdir. Bu terim daha çok Afrika ve Asya'da kullanılmaktadır. Bu makalede bu sisteme karşılık olarak dış üreticilik veya dışarıdan üreticilik ifadesi kullanılmıştır.

**Nucleus Outgrower Scheme (N/OGS):** Yukarıda açıklanan kamu düzenlemelerinin bir varyasyonudur. Burada proje idaresi, işleme ünitesine bağlı olan bir plantasyonun da yönetimini üstlenmektedir. Oranı uygulamadan uygulamaya geçişle birlikte, plantasyonun üretimine yardımcı olmak üzere ona ilave olarak, sözleşmeli alımlar da söz konusudur.

**Satelite Farming (uydu işletmeler modeli):** Yukarıda sözü edilenlerin değişik varyasyonları.

**Multipartite Arrangements (çok taraflı düzenlemeler):** OGS, N/OGS'ye benzer uygulamalardır. Bu kavram, daha çok özel firmalar, kamu kuruluşları (genellikle 1'den fazla) ve dış kaynaklı yardım kurumları gibi birkaç faktörün katılımını vurgulamak için kullanılır.

Üretim yönetimi açısından ele alındığında ise sözleşmeli tarımın iki ana tipi bulunmaktadır,

i. Sınırlı sözleşme (Limited management contracts): Çiftçi bir takım girdiler olarak sözleşme yapar. Burada ödeme garantisi yoktur. Çiftçiler sadece aldığı girdiler nedeniyle bir ilişki içine girer ve aldığı girdilerden dolayı borçtan sorumludur. Diğer yandan tam bir güvence taşımayan alım sözleşmelerini de bu grupta sayan görüşler vardır. Alım sözleşmesi ile çiftçinin belirli nitelikte ürünü için bir pazar garantisi sağlanmaktadır.

ii. Tam yetkili sözleşme (Full management contracts): Bu şekilde çiftçi sanayici firma ile belirli bir üretim miktarı üzerinden sözleşme yapar. Bu durumda çiftçi sözleşme ile belirlenen bir dizi kuralı izlemek zorundadır. Sözleşme ile çiftçi bir takım risklerden korunurken, ekonomik bir güvenceye de kavuşmaktadır.

Kohl ise sözleşme uygulamalarını üç sınıfa ayırmıştır (Allen 1972).

i. Pazar yönlü sözleşmeler Bu sözleşmelerde üretimle ilgili karar

yetkileri çiftçiye bırakılırken, bazı ürün özellikleri ve ürün bedellerinin ödenmesinde izlenecek yollarla ilgili bir takım düzenlemeler getirilmektedir

ii. Kaynak yönlü sözleşmeler; Kullanılacak girdilerin bazı özellikleri, mübayaaya yer ve şekilleri belirlenmektedir. Genellikle, sözleşme yaptıran firma bir dereceye kadar finansman sağlar. Fiyatlar serbest piyasa koşullarına göre saptanır ve gelir garantisi en alt düzeydedir

iii. Yönetim ve gelir garantili sözleşme: Diğer iki grubun pazar ve üretimle ilgili ön koşullarını kapsar. Ayrıca tarımsal üretimle ilgili kararların önemli bir bölümünü eline geçiren sanayici, üreticinin fiyat ve gelir riskinin tamamını veya bir kısmını üzerine almaktadır

Sözleşmeli tarımın tanımı ne kadar daraltılmaya çalışılsa da uygulamadaki farklılıklar bunu sınırlamaktadır. Bu nedenle sözleşme içeriği incelenirken sözleşme tipinin belirtilmesi gerekir. Burada makalenin amacına da uygun olarak, özel sektör firmaları ile üretici arasındaki sözleşme tipi esas alınacaktır. Bu tip bir sözleşme düzenlenirken fayda ve sorumlulukların taraflar arasında eşit paylaşımı temel ilke olarak ele alınmalıdır (Barker 1972). Bu temel ilke çerçevesinde, bir sözleşmede yer alması gereken ortak noktalar aşağıdaki şekilde sıralanabilir.

#### i. Tarafların tanıtılması

ii. Ürün tip ve kalitesinin (kalite dereceleri ve varsa standartlarının) tanımlanması. Kalite-fiyat ilişkisinin kurulması ve bunun da açıkça belirtilmesi gerekir.

iii. Ürün miktarı; (Bazı sözleşmelerde ürün miktarı yerine alan dikkate alınabilir). Ürünün maksimum ve minimum miktarları belirtilebilir. Bu konuda alana dayalı sözleşmelerin sanayicinin riskini, üretim miktarını esas alan sözleşmelerin ise üreticinin riskini artırdığı şeklinde görüşler vardır (Buccola 1980).

#### iv. Ürün toplama ve teslim zaman ve koşullarının saptanması

v. Fiyatın ortaya konması: Fiyat saptanmasında çok farklı yollar izlenebilir. Hatta uygulamada aynı sözleşmeli tarım düzenlemelerin de bile

farklı fiyat sistemleri kullanılabilir. Temel olarak fiyat; sabit fiyat ve formüle edilmiş fiyat olarak iki gruba ayrılabilir. Sabit fiyat sisteminde fiyat önceden belirlenir, bu yöntem alıcı-işleyici riskini artırırken, üretici için bir taban fiyat oluşur. Formül sisteminde farklı yaklaşımlar kullanılabilir. Bu sistemlerin açık anlaşılır olması ve saptamada fiyat-kalite-miktar ilişkisinin kurulabilmesi çok önemlidir.

vi. Sözleşmelerde yer alması gereken en önemli konulardan birisi de üretim yöntem ve işlemleri için, üreticiye getirdiği düzenlemelerdir. Toprak hazırlığından, hasada kadar her türlü işlemle ilgili düzenlemeler getirilebilir. Bu konuda sanayicinin girdi sağlama, teknik yardım v.b. konulardaki yetki ve sorumlulukları da sözleşmede yer almalıdır.

vii. Ödeme zaman ve şeklinin tayin edilmesi

viii. Her iki taraf için belirlenen kurallara uygun hareket edilmediği zaman, uygulanacak yaptırımlar. Özellikle ürüne beklenmeyen bir zarar olması durumunda tarafların sorumluluklarının neler olacağı açıklanmalıdır.

ix. Sözleşme süresi, sözleşmeye son verme ve yenileme koşulları

x. Hakem tayin etme, veya iki taraf arasında anlaşmazlık durumunda çözümün nasıl yapılacağı

xi. Sözleşmenin imzalanması ve onayı.

Sözleşmelerin taraflarca imza edilmesi yanında üçüncü bir kişi ve genellikle de lokal bir otorite (muhtar vb.) tarafından onaylanması yaygın bir uygulamadır.

### 3. DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DE SÖZLEŞMELİ TARIM

Dünya'da sözleşmeli tarım uygulamaları yeni sayılmaz. 1885 sonrası dönemde Japon'lar tarafından Taiwan'da şeker üretimi için kullanılmıştır. 20.yüzyılın başlangıcında Orta Amerika'da ABD muz şirketlerince uygulanmıştır. Gerçek anlamda sözleşmeli tarımın geçmişi 1940'lara, hem Avrupa ve hem de Kuzey Amerika'da tohumculuk sektörüne dayanır. 1945 sonrası tohum endüstrisi yeniden yapılanmıştır. Bu tarihten sonraki önemli gelişme, 1970'lerde ve 1980'lerin başına kadar uzayan bir süreçte, tohum şirketlerinin birleşme ve işbirliğine girmeleridir. Tohum sektöründeki globalleşme bu endüstrideki sözleşmeli ilişkilerin genişlemesi ve yayılması ile paralellik göstermektedir. Genel olarak lokal bir şirket (milli), uluslararası yabancı bir şirketin talebini kabul ederken, lokal şirket bu talebi üreticiye yansıtır. Bu şekilde iki sözleşme yapılmaktadır (Watts 1994).

20.yüzyılın sonlarına doğru Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya'da sözleşmeli tarım gıda sanayiinin kritik bir unsuru haline almıştır. Örneğin ABD'de de 1990 yılı verilerine göre sözleşmeli tarım uygulaması domuz yetiştiriciliğinde % 18, gıda ve yemlik danelerde % 7 ve pamukta % 12 iken, broilerde % 90'dan fazla olup, sebze işlemede % 80'e ulaşmıştır (Kelley 1994). Aynı şekilde Avrupa Birliği'nde de sözleşmeli tarım uygulamaları yaygındır. Örneğin Almanya'da süt, broiler ve şeker sanayiinde % 89 oranına ulaşmıştır (Grosskopf 1994). Avrupa Birliği Gıda Sanayiinde fiyatları düşürme, kaliteyi artırma ve sürekliliğin sağlanabilmesi için dikey ilişkilerin geliştirilmesi ve bunun için de sözleşmeli tarımın yaygınlaştırılması önemli bir yol olarak görülmektedir. Nitekim Birlik'e sonradan katılan İspanya'nın üyelik sonrası gıda sanayiinde ortaya çıkan değişimlerden birisi de sözleşmeli tarım alanında olmuştur. İspanya'da 1986 yılında sözleşmeli tarım yapan üretici sayısı 28 700 iken 1988 yılında bu sayı 77 000'e yükselmiştir (Erkan ve ark.1993). Son yıllarda Üçüncü Dünya Ülkelerinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Uluslararası çok uluslu şirketler, Dünya Bankası (IBRD), Asya Kalkınma Bankası (ADB) vb. uluslararası finans kurumları bu oluşumları desteklemişlerdir. Bunlar sözleşmeli tarımı, kırsal kesimin kalkınmasında, birer sosyal örgütlenme modeli içinde ele almışlar ve kırsal kalkınma, iskan projeleri ile birlikte kullanmışlardır (Ghee ve Doral 1992). Özellikle Güney Amerika, Afrika ve Doğu Asya'da bir çok gelişmekte olan ülkede sözleşmeli tarım, tarımın ve gıda sanayiinin itici gücü olarak uygulanmaktadır.

Türkiye'de ise sözleşmeli tarım uygulamalarının başlangıcı olarak, ilk şeker fabrikasının kuruluş yılı olan 1926 olarak ele alınabilir. 1994 yılı verilerine göre Türkiye genelinde 449 192 üretici sözleşmeli olarak şeker pancarı üretmektedir (Anonymous 1996). Ancak 1995 yılında bu sayı 344 975'e düşmüştür. Diğer taraftan tohumculuk alanında ve özellikle 1960 sonrası gıda sanayinin de gelişmesine paralel olarak, sebze-meyve işleme sanayi ve broiler üretiminde önemli ölçüde yaygınlık göstermektedir. Ancak bu uygulamaların ekim alanı veya üretim miktarı konusunda kesin verilere sahip değiliz (Ergun 1995)

1926 yılından bu yana Türkiye'de üretici ve sanayicinin sözleşmeli tarım konusunda belirli bir deneyime sahip olduğu belirtilebilir. Doğal olarak bu alanda da önemli sorunlar yaşanmaktadır. Konuyla ilgili bakanlık olan Tarım Bakanlığı'nın konuya gereken ilgiyi gösterdiği söylenemez. Ancak, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı'nın gecikmiş de olsa, bu konuda olumlu bir adım sayılabilecek, 30.7.1996 Tarih ve 22682 Sayılı Resmi Gazetede yayınlanan "Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği ile ilgili Usul ve Esasları Hakkında Tebliğ" inden söz etmek gerekir. Tebliğin tartışılabilir yanları olmasına karşın, Bakanlığın konuyla ilgilenmesi ve İl Müdürlükleri ile konuya taraf olması bile, tek başına olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

#### 4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Sözleşmeli tarım veya sözleşmeli yetiştiricilik uygun koşullar yaratıldığında diğer birçok ülkede ve ülkemizde de bazı ürünlerde olduğu gibi başarılı olabilecektir. Ancak sözleşmeli tarımın, diğer bir anlatımla üretici ve sanayi-ticaret arasındaki üretim sözleşmelerinin her soruna çare olan bir araç gibi düşünülmesi doğru değildir. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sorunlar, tarımın temel yapısal sorunları çözülmeden, her alanda olduğu gibi sözleşmeli tarım alanında da hem bu genel yapıdan, hem de sözleşmeli tarımın kendi uygulamasından kaynaklanan sorunlar yaşanacaktır.

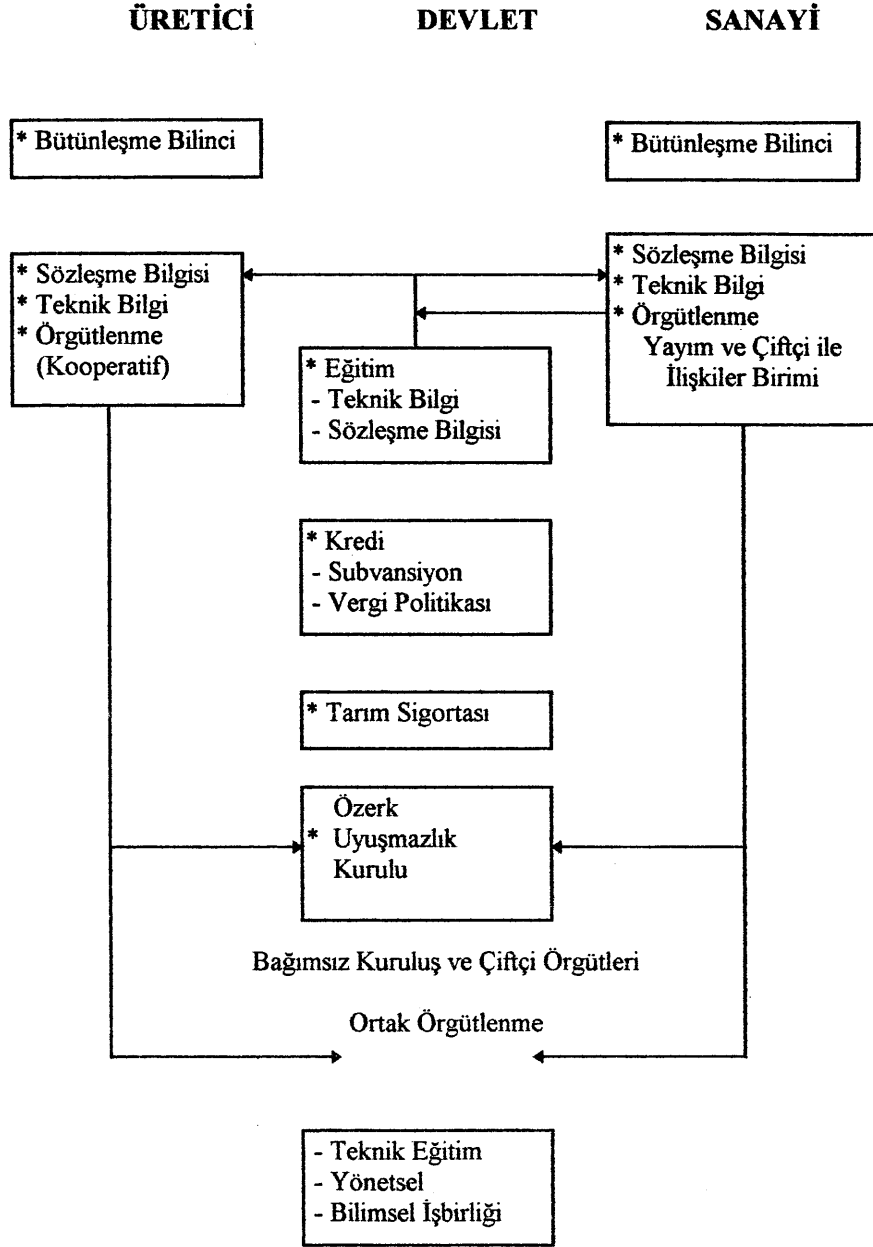
Sözleşmeli tarımın yaygınlaşması ve sağlıklı bir şekilde yürümesi için alınabilecek önlemler aşağıdaki gibi sıralanabilir (Şekil 1).

i. Herşeyden önce sözleşmeli tarım bir entegrasyon bütünleşme biçimidir hem üretici hem de sanayici de bütünleşme bilinci yerleşmelidir.

Sanayici, hammadde üretiminin, üretici de, ürününü işleyerek değerlendiren sanayinin, kendi çıkarına çalıştığına inanıp kabullenmelidir. Başka bir ifadeyle, iki karşı grup gibi görünen tarafların sözleşme ile müşterek bir çıkar etrafında birleştiklerine inanmaları çok önemlidir.

ii. Üreticiler sözleşme konusu olan ürün veya ürün gruplarına göre örgütlenerek pazarlık gücü kazanmalıdırlar. “Pazarlık Kooperatifi” veya “Birliği” olarak isimlendirebileceğimiz bu örgütler, sözleşme ile ilgili teknik, ekonomik ve hukuki konu ve sorunları istihdam edecekleri uzmanlar yardımıyla kolayca çözebilecektir. Örgütlenme ile, üreticilerle, sanayici firmanın ilişki kurması daha kolaylaşacaktır.

# SÖZLEŞMELİ TARIM



Şekil 1. Sözleşmeli Tarımda Yapılanma



Bu uygulamada pazarlık kooperatiflerinin (Bargaining Cooperatives) gelişme gösterdiği ABD'de olduğu gibi, Kooperatiflerin pazarlık gücünü artırmak için bir takım ön işlemler yapan tesisler de kurulabilir. Örneğin soğuk hava deposuna sahip olan bir kooperatif hasat ettiği ürünü belirli bir süre depolayarak pazarlık gücünü artırabilir. Ayrıca bu kooperatifler, çiftçinin tarım tekniği ve sözleşme uygulamaları konusunda eğitilmelerine de yardımcı olabilirler (Rehber 1996b).

iii. Sanayiciler sözleşmeli tarım konusundaki sorunların çözümü için işletmelerinde hammadde mübayaaya eden özel bir birim (ünite) oluşturmalı ve bu birimde gerekli teknik bilgi ve donanımına sahip elemanlar istihdam etmelidir. Burada, konusunda uzman Ziraat Mühendislerinin özellikle yayım elemanı olarak çalıştırılması çok önemlidir. Bu yolla, üretici ile iletişim kurmak kolaylaşacak, onların sözleşme kurallarına uygun üretim yapmaları sağlanabilecektir. Kurulacak birimin büyüklüğü ve çalıştırılacak uzman sayısının belirlenmesinde, satın alınan ürün miktarı yanında üretici sayısı da dikkate alınmalıdır.

iv. Sözleşmeli tarımla ilgili sorunların çözümü konusunda sorumluluk alması gereken taraflardan birisi de kamu kuruluşu olarak Tarım Bakanlığı ve diğer ilgili kurumlardır. Tarım Bakanlığı sözleşmelerde ilgili teknik ve hukuki düzenlemelerin yapılmasında görev alabilir. Devletin sözleşmeli tarım uygulamasını tarımın ve gıda sanayiinin gelişmesinin bir aracı olarak görmesi çok önemlidir. Devletin destek ve sübvansiyon politikalarını bu alanda uygulaması olanaklıdır. Tarımdan desteklerin çekilmesi yönündeki baskılar da dikkate alınarak, gıda sanayii yoluyla hem üretici hem de sanayici desteklenebilir. Devlet kredi politikalarında ise, sözleşmeleri diğer ülkelerde olduğu gibi bir güvence olarak ele alabilir veya özel bankaları bunları güvence olarak görmelerini sağlayabilir.

Devletin tamamıyla verimsiz ve yüksek maliyetli olan yayım v.b. hizmetleri mali destekle birlikte kurulacak pazarlık kooperatiflerine veya şirketlerin ilgili birimlerine devredilerek, bu hizmetlere ayrılan fonların daha azıyla bu fonksiyonlar yerine getirilebileceği gibi, bu yolla sözleşmeli tarım uygulamaları daha başarılı olarak yürütülebilir.

Vergi politikaları da önemlidir. Sözleşmeli yetiştiricilikle üretim bir

anlamda kayda alınmaktadır ve bu da vergi alınmasının kolaylaştıran bir yoldur. Bu özellik üreticinin sözleşmeli tarımdan uzaklaşması için bir neden olabilir

v. Sözleşmelerde anlaşmazlıkların çözümü için uyuşmazlık komisyonları oluşturulabilir. Bu konuda devletin öncülük etmesi gerekir. Bu komisyonlar özerk olmalı devlet temsilcisi yanında, Üniversite gibi bağımsız kuruluş, çiftçi ve sanayici temsilcilerinden oluşmalıdır.

vi. Üretici ve sanayici örgütleri birlikte hareket ederek sorunlarını çözecek ortak bir örgütlenmeye gidebilir. Örneğin ABD domates üretici ve sanayicileri 1980'lerin başında Üretici ve Sanayiciler Birliği'ni kurmuşlardır (Rehber 1996b). Bu birlik yoluyla üretici ve sanayici birlikte, bir baskı grubu gibi hareket ederek ABD-İsrail arasındaki domates ürünleri ile ilgili ticaret anlaşmalarının gözden geçirilmesini sağlamışlardır.

Sonuç olarak, Türkiye'de fazla araştırılmamış olan sözleşmeli tarım konusunun ürün bazında ve lokal olarak, kapsamlı bir şekilde incelenmesi, diğer dikey ilişki alternatifleri ile sözleşmeli tarım ilişkisinin daha iyi anlaşılmasına ve sağlıklı karşılaştırma yapılmasına yardımcı olacaktır. Bu konuda da araştırma kurumları ve araştırcılara önemli görevler düşmektedir.

## **KAYNAKLAR**

**ANONYMOUS 1996, Pankobirlik, İstatistik Yıllığı II. Yayın No:6, Aralık 1996, Ankara**

**ALLEN, G.R.,1972, An Appraisal of Contract Farming, Journal of Agricultural Economics, Vol.23, No.2, May.pp.89-98.**

**BARKER, J., 1972, Contract Farming, Report of the Committee of Inquiry on Contract Farming, London.**

**BUCCOLA, S. T., 1980, Market Contracting for Producers and Processors of Fruits and Vegetables, Virginia Polytechnic Institute and State University, Extention Report MB 283.pp.10.**

**ERKAN, O.,Ş. AKDEMİR ve A.KOÇ, 1993, Türk Gıda Sektörünün AT ile Gümrük Birliğinin Sağlanmasında Alınması Gerekli Tedbirler, Gıda Sektörü Kurulu Gıda Sempozyumu, Antalya, TOBB Yayınları No.278, BÖM 26, s.56-82.**

**ERGUN, E.M., 1995, Sözleşmeli Tarım Yapan İşletmelerin Temel Yapısal Özellikleri ve Üretim Dalı Seçimini Etkileyen Bazı Faktörler Üzerine Bir Araştırma. Atatürk Bahçe Kùltürleri Merkez Araştırma Enstitüsü Yayın No:66 Yalova.**

GHEE, L. T. and R. DORALL, 1992, "Contract Farming in Malaysia: With Special Reference to FELDA Land Schemes", Contract Farming In Southeast Asia (Edited by D.Glover and Lim Teel Ghee), Institute For Advanced Studies, University of Malaya, Kuala Lumpur, pp. 71-119.

GLOVER, D., 1984, Contract Farming and Smallholder Outgrower Schemes in Less-developed Countries, World Development, Vol.12, No: 11/12,pp. 1143-1157.

GLOVER, D., 1992, Contract Farming In Southeast Asia (Edited by D.Glover and Lim Teel Ghee), Institute For Advanced Studies, University of Malaya, Kuala Lumpur, pp. 71-119

GROSSKOPF, W., 1994, Einkommenssteigerung durch Kooperatives Marketing und Vertragslandwirtschaft, Archiv-DLG, 1994 Germany, No: 88, pp.39-46.

KELLEY, C. R., 1994, All Sides Should Know Pitfalls of Agricultural Contracting, Feedstuffs, 1994 66:23, pp. 19- 21.

REHBER, 1996, Sözleşmeli Tarım ve Önemi, Türkiye II. Tarım Ekonomisi Kongresi, 4-6 Eylül 1966 Adana, Cilt 2, S.366-374.

REHBER, 1996 a, Tarımda Dikey İlişkiler ve Sözleşmeli Tarım, Dış Ticaret

Dergisi, Ekim 1996, Sayı 3, S.47-54.

REHBER, 1996b; Tarımda Pazırlık Kooperatifleri (Bargaining Cooperatives), Kooperatif Dnyası, Aralık 1996 Sayı 309, S.17-22.

ROY, E. P., 1963, Contract Farming, USA the Interstate Printers and Publishers Inc. Danvill, Illinois.

WATTS, M.J., 1994, "Life under Contract: Contract Farming, Agrarian Restructuring and Flexible Accumulation", Living under Contract, Contract Farming, Agrarian Transformation in Sub-Saharan Africa (Edited by P.D. Little and M.J. Watts), pp. 21-77, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, USA.

WRIGHT, D., 1989, Contract Farming Agreements, Farm Management, 1989, 7:14, pp. 177-184.

## ULUSLARARASI TİCARETİN SERBESTLEŞTİRİLMESİ, KORUMACILIK KAVRAMI VE TARIM

Ferruh İŞİN<sup>1</sup>

### ÖZET

Bu çalışmada uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi ve korumacılık kavramları tarihsel gelişim içerisinde incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmada bu kavramların ortak noktaları ve çelişkilerinin ortaya konması amaçlanmıştır. Uluslararası ticaret politikalarının belirlenmesinde, bu yaklaşımlar arasında seçim yapılmasından çok, ülkelerin ekonomik ve siyasal yapılarının ve önceliklerinin rol oynadığına dikkat çekilerek, bu durumun gelişmekte olan ülkeler açısından da geçerli olabileceği sonucuna varılmıştır.

### ABSTRACT

(Liberalization Of International Trade, Protectionism Concept And Agriculture)

In this study, liberalization of international trade and protectionism have been investigated within their historical developments. The study aims to put forth the common and conflicting factors of these two concepts. Taking the concept that in determining the international trade policy, economic and politic conditions and priorities of countries are more important than any one of these concepts into account, it has been concluded that this may be valid for the developing countries.

### 1 GİRİŞ

Dış ticaretin kalkınmadaki önemi, ülkelere sağladığı yararlar ve özellikle az gelişmiş ülkeler açısından tarım ürünleri ticaretinin önemi bilinmektedir.

Diğer önemli nokta da ülkelerin benimsemiş olduğu ekonomik sistem çerçevesinde uyguladıkları dış ticaret politikalarıdır. Bunun en belirgin ayrımı dış ticaretin serbestleştirilmesi ve korumacılık şeklinde kendini göstermektedir.

Bu nedenle öncelikle günümüz dünyasında tarımsal ürün ticareti ile ilgili araştırmaların hangi noktalarda yoğunlaştığını vurgulamak gerekmektedir. Bununla birlikte çalışmada amaç söz konusu kavramları tarihsel gelişim içinde açıklayarak tarım açısından günümüz ekonomik sistemlerinin çelişki ve ortak noktalarına değinmektir. Çalışma tamamen literatüre dayalı olarak

<sup>1</sup> Dr. E.Ü.Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

gerçekleştirilmiştir.

Bu yaklaşım ile çalışmadaki ana bölümler şöyle sıralanabilir. Giriş bölümünden sonra tarımsal dış ticaret politikasının konuları, daha sonra tarımda dış ticaretin serbestleştirilmesi kavramı ve tarımda korumacılık kavramına değinilmiştir. Beşinci bölümde GATT, serbest dış ticaret ve korumacılık kavramı birlikte değerlendirilmiştir.

## **2 TARIMSAL DIŞ TİCARET POLİTİKASININ ANALİZ KONULARI**

Tarımsal dış ticaret politikasını, bir ülkenin dış ticaret politikasından ve özellikle de genel ekonomi politikasından soyutlamak mümkün değildir. Ancak tarım sektörüne ve tarım ürünleri iç ve dış ticaretine yönelik olarak uygulanan politikaların değerlendirilmesi ve analizi açısından bazı ayrımları yapmak gerekmektedir. Geniş anlamı ile dış ticaret politikası, bir ülkenin dış ekonomik ilişkilerini düzenleyen önlemler ve uygulamalar bütünü olarak tanımlanabilir. Tarımsal dış ticaret politikası da doğal olarak tarım sektörüne yönelik dış ekonomik ilişkileri kapsamaktadır. Tarımsal dış ticarete ilişkin politika konuları yedi başlık altında toplanabilmektedir. Bunlar; uluslararası ticaret teorisinin tarımsal ticarete uygulamaları, dış ticaret ilişkileri ve politika, makroekonomi ve para politikasının dış ticaret üzerine etkileri, tarımsal dış ticaret modelleri ve deneysel modeller, uluslararası tarımsal pazarlama sistemleri, uluslararası tarımsal ticaretin fonksiyonları, uluslararası tarımsal dış ticarete fiyatlar (Macclaren, 1991).

Bu yedi başlık altında da pek çok farklı çalışma konusu bulunmaktadır. Tarımsal dış ticarete ilişkin araştırmaların yakın tarihini incelediğimizde, 1970'li yıllarda bir çok araştırmanın odak noktasını oluşturan konular şöyle sıralanabilmektedir; Yurtiçi ve yurtdışı fiyat değişimleri, -uluslararası mal anlaşmaları, -uluslararası gıda rezervlerini içeren gıda güvenliği, -enflasyon, -döviz kurları ve -makroekonomik politikalar. 1980'li yıllarda ise, tarımsal ürünlerin dünya piyasalarını olumsuz yönde etkileyen, dışsıtım sübvansiyonları ve tarife dışı birtakım engellerin kullanımının yoğunluk kazanması nedeniyle, araştırmaların aşağıdaki konulara yöneldiği görülmektedir. -Dış ticaret politikalarının analizlerine politik süreçleri dahil eden çalışmalar, aksak rekabeti içine alan dış ticaret modelleri oluşturulması, yönetimlerin tarım sektörüne yaptığı müdahalelerin etkilerini ölçmeye yönelik olarak bazı kantitatif (üretici koruma katsayısı, tüketici koruma katsayısı v.b) göstergelerin oluşturulması, çok mallı ve ekonominin bütünü için hesaplanabilen genel denge modellerini kullanarak ticaretin serbestleştirilmesinin ve ticaret ilişkilerinin ortaya çıkardığı kazanç ve etkilerin ölçülmesi.

Buradan da anlaşılacağı üzere ekonominin her dalında olduğu gibi, dış ticaret araştırmalarında da teorik yaklaşımlar yanında, kantitatif analiz yöntemlerinin geliştirilmesi ve uygulanması büyük önem kazanmıştır. Konular ise daha çok dış ticaretin serbestleştirilmesi ve korumacılık üzerinde yoğunlaşmıştır.

### 3 TARIMDA DIş TİCARETİN SERBESTLEŞTİRİLMESİ

Tarımda dış ticaretin serbestleştirilmesi kavramı, genel anlamda dış ticaretin serbestleştirilmesinden bağımsız düşünülemez. Dış ticaretin serbestleştirilmesi kavramı, daha önce de belirtildiği gibi uluslararası ticaret teorisi içerisinde ele alınan bir konudur. Nitekim ticaret teorilerinin geliştirildiği dönemlerde tarım hakim sektör durumundaydı, teoriler de büyük ölçüde tarım ürünleri ticaretinin serbestleştirilmesi, tarım sanayi ilişkisi ve ulusların kalkınması üzerine kurulmuştur.

Konuya tarihsel açıdan bakıldığında, dış ticaretin serbestleştirilmesi kavramını netleştirebilmek için dış ticarete önem veren ilk akımlar olan merkantilistler ve fizyokratlara kadar inmek gerekmektedir. Batı Avrupa ülkelerinde 16. ve 18. yüzyıl arasında, merkantilist akımı savunanlar ulusların kalkınmasını ve zenginliğini dış ticaret fazlası oluşumuna bağlamışlardır. Bu nedenle de dış ticarete serbest ticarettten çok korumacılık ile dış ticaret fazlası oluşumuna önem vermişlerdir. Ekonomik düzenin doğal yasalarla işlediğini savunan fizyokratlar ise dış ticarete herhangi bir müdahalenin "Doğal Düzen" olarak adlandırdıkları yapıyı bozacağına inanıyorlardı (Hançerlioğlu, 1981,s.64). Bu nedenle de bu düzene uyulması için hem iç hem de dış ticaretin serbestleştirilmesini önermişlerdir.

Tam anlamıyla serbest dış ticaretin savunuculuğu ise, kaynağını liberal felsefeden alan klasik serbest dış ticaret teorisi ile ortaya çıkmıştır(Smith, 1776) (Ricardo, 1817). Klasik serbest dış ticaret teorisinde savunulan fikirleri şu şekilde sıralayabiliriz; ülkeler arası serbest mal mübadelesinden her iki ülke de faydalanır, ekonomide kendiliğinden dış dengeyi sağlayacak kuvvetler vardır, ülkelerin doğal yeteneklerine göre ihtisaslaşması(mutlak üstünlüğe göre ihtisaslaşma (Smith), karşılaştırmalı üstünlüğe göre ihtisaslaşma (Ricardo)).

Klasik serbest dış ticaret teorisinde bazı varsayımlar(varsayımlarla ilgili olarak Kazgan,1980,s.111) altında en önemli sayılabilecek ve günümüzde de savunulabilen konu karşılaştırmalı üstünlüğe göre ihtisaslaşmadır. İngiliz liberallerinden David Ricardo tarafından ileri sürülen bu kuramın hangi şartlar altında ele alındığını incelemek yerinde olacaktır. D. Ricardo'nun yaşadığı çağda İngiltere'de tarım gümrük vergileri ile korunmakta, bunun sonucu olarak da toprak sahipleri kapitalist girişimci karşıısında güçlenmektedir. Sonuç olarak gıda



maddeleri fiyatlarında yükseliş ve kâra olumsuz etkisi ortaya çıkmıştır. Bu durumda İngiltere, gümrük vergilerini kaldırarak yabancı buğdayı daha düşük fiyatla ithal edip sanayileşmeli midir? Yoksa, gelişen tarımı ve toprak sahiplerini korumaya devam etmeli midir? Sorusuna cevap aranması gerekmiştir. Sanayicilerin amacı sanayide ucuz buğday sağlamak kullanımı amacıyla buğdayın ithal edilmesi, az sayıdaki toprak sahiplerinin amacı ise ithalatın engellenerek toprak sahiplerinin korunmasını sağlamaktır. Ricardo karşılaştırmalı üstünlük teorisine göre gümrük vergilerinin kaldırılarak, hububat ithalinin serbest dış ticaret ilkesine göre yapılmasının yararını gösterir. Bunun sadece İngiltere'nin ve sanayicinin, değil tüm ülkelerin yararına olduğunu savunur. Bu teorilerin temeli ise bilindiği gibi tam rekabet koşullarının geçerli olmasıdır İngiltere'de 1846 yılında gümrük vergilerinin sıfırlanarak tahıl ithalatının serbest bırakılmasının tarım kesimi açısından serbest dış ticaret politikalarının en belirgin örneği olduğu da belirtilmektedir (Şahinöz, 1996, s.30).

Ricardo'dan sonra klasik öğretilerde J.S. Mill ve J.B. Say'de çeşitli noktalarda serbest dış ticaret teorisine katkılarda bulunmuşlardır. Özet olarak ifade edersek, Mill serbest dış ticaretten yoksul ülkelerin kazançlı çıkacağını, Say ise, dış ticarete dengenin otomatik olarak kurulacağını ileri sürmüştür. Klasiklerin savunduğu temel görüşlerden birisi de dış ticaretin ve ödemeler dengesinin serbest dış ticaret ile dengeye geleceğidir.

Serbest dış ticaret kuramını asıl geliştirenler ve daha fazla savundukları belirtilen gurup da Neo-Klasikler olmuştur. Neo-Klasiklere göre serbest dış ticaret her ülkede mal fiyatlarını eşitleyeceği gibi faktör fiyatlarını da eşitleyecektir. Neo-Klasiklere göre dünya eşitlenmiş mal ve faktör fiyatlarıyla, ahenkli bir ekonomik bütündür, bu bütünlükte ne sömürme ne de sömürülme olayı gerçekleşir. Bu şekilde Neo-Klasikler kapitalist ülkelerin diğer ülkeleri sömürdüğü şeklinde oluşan fikirlere de cevap vermiş olmaktadır. Neo-Klasikler arasında serbest ticaret teorisine katkıda bulunan pek çok ekonomist vardır. Bunlar Alfred Marshall (Reel Maliyet Teorisi), Goettfried Haberler (Alternatif Maliyet), Eli Hecksher ve Bertil Ohlin (Faktör Donatımı Teorisi) dir.

İngiltere'de gelişen klasik ve neo-klasik dış ticaret teorileri, Kapitalizmin yaygınlaşmasıyla Batı Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere hemen her ülkede savunucu bulmuştur.

Bu arada serbest dış ticaret teorisinin gerçeklerin dışında kaldığını da ifade eden teoriler geliştirilmiştir. Nitekim kapitalist ülkelerde yaşanan ödemeler bilançosu dengesizliği, tam istihdama ulaşamama ve işsizlik olgusu, az gelişmiş ülkelerin aleyhine dönen değişim hadleri gibi sorunların varlığı bu teorisinin gerçek ekonomik yaşantıyla ilgisi olmadığı görüşünü ortaya çıkarmıştır (Kazgan, 1980,

s.196).

Günümüzde de kapitalist ekonomi kuramcılarının serbest dış ticaret ve karşılaştırmalı üstünlük kuramından çıkardıkları sonucun, ithalatı engelleyen gümrük politikasının kendi verimsiz üretimini korumak isteyen ülkeler için de zararlı olduğu şeklindedir.

Serbest dış ticaret kavramına az gelişmiş ve özellikle ekonomisi tarıma dayalı ülkeler açısından yaklaştığımızda, sanayileşmiş kapitalist ekonomiye sahip ülkeler ile bu ülkeler karşılaştırıldığında serbest dış ticaretten az gelişmiş ve ekonomisi tarıma dayalı ülkelerin olumsuz etkilendikleri sonucuna da varılabilmektedir. Bu görüşü savunan iktisatçılar ise, Myrdal, Singer, Prebish ve Nurkse'dir. Özellikle de dış ticaret hadlerinin tarım ürünleri ihracatı yapan az gelişmiş ülkelerin lehine işlediğini savunan singer-prebish tezi bu konuyu ortaya koymaya çalışmıştır.

Yirminci yüzyılda gelişmekte olan ülkelerin ihraç etmiş oldukları ilkel ve tarım ürünleri fiyatlarının hızla düşmesi buna karşılık sanayi ürünlerinin fiyatlarının yükselmesinin sonucunda serbest dış ticaretin daha çok sanayileşmiş ülkelere yarar sağladığı ifade edilebilir.

Serbest dış ticaret teorisi yaklaşımıyla, sanayileşmiş kapitalist ülkelerin, ekonomisi tarıma dayalı az gelişmiş ülkeleri sadece tarıma zorladıkları, kimi yerde de sadece bir ürünü üretmeye yönelttikleri ifade edilmektedir (Bolivya, Kolombiya, Panama, v.b.). Bu yaklaşıma dayalı olarak da dünya işbölümü kavramı ortaya çıkmaktadır. Sermaye ihracıyla gerçekleştirilen dünya işbölümünün, mamül madde üretimini gelişmiş ülkelere, bitkisel ve madensel hammadde üretimini de az gelişmiş ülkelere bıraktığı ifade edilmektedir (Hançerlioğlu, 1981, s.72) ve s.406). Bu yaklaşıma dayalı olarak da yukarıda belirtilen Myrdal, Singer, Prebisch ve Nurkse öncülüğünde aynı görüşü benimseyen bir çok iktisatçı da serbest dış ticaret teorisinin ihtisaslaşma tezini reddetmekte ve az gelişmiş ülkelerin korumacılık yoluyla kalkınmalarını ve sanayileşmelerini önermektedirler.

#### **4 TARIMDA KORUMACILIK**

Tarihsel açıdan yaklaşıldığında, daha önce de belirtildiği gibi, ekonomide korumacılık kavramı merkantilistler tarafından ortaya atılmıştır. Daha sonra, uluscu neo-merkantilist akımının Alman düşünürü Frederic List devlet korumacılığını savunarak, sanayileşmenin gerçekleşmesinde korumacılığı zorunlu görmüştür(List, 1841). Genç sanayilerin güçlü sanayiler haline gelinceye kadar gümrük korumasını öngördüğü de ifade edilmektedir.

Ulusların öncelikle ekonomilerini koruma eğiliminde oldukları da

belirtilebilir. Dolayısıyla serbest dış ticaret teorilerinde olduğu gibi korumacılık da kendini haklı gösterecek nedenlere bağlı olarak savunucu bulmuştur. Korumacılık bir ölçüde de serbest dış ticaret teorisine tepki olarak da gelişme göstermiştir.

Serbest dış ticaret teorisinin dünyadaki öncüsü durumuna gelen ABD, korumacılık konusundaki teorilerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Genel anlamda koruma teorisinin yöneldiği amaçlar ise kısaca; -küçük sanayilerin korunması, -istihdam düzeyinin yükseltilmesi, -reel ücretlerin yüksek düzeyde tutulmasıdır.

Günümüzde ABD bir sanayi ülkesi durumuna gelince ilk amaç ortadan kalkmış diğer iki amaca yönelik olarak korumacılık gelişmiştir. Aynı şekilde, aynı amaçlara dayalı olarak Batı Avrupa ülkelerinde de korumacılık gelişmiştir. Bu durum tarım sektörü üzerinde de etkili olmuş, tarım sektörüne yönelik korumacılık önemli boyutlara ulaşmıştır.

Tarımdaki korumacılık genellikle aşağıdaki bir veya daha fazla amaca ulaştırmak için düşünülmektedir. Bunlar;

- Gıda maddelerinde kendi kendine yeterlilik,
- Temel tarımsal girdilerin yurtiçi üretiminin genişletilmesi,
- Kaynakların etkin kullanımı ve dağılımı,
- Tarımsal gelirin yükseltilmesi ve diğer sektörler ile dengeli hale getirilmesi,
- Çevresel dengeyi korumak,
- İç ve dış piyasalarda ülke çıkarlarını gözetmek,

Bu amaçlar ülkelere göre farklılık gösterebilir ve çoğaltılabilir. Ayrıca tarım sektörünün özelliklerinden kaynaklanan nedenlerle tarım sektörünün hemen her ülkede korunması gereği duyulmuştur. Tarımda üretimin doğal koşullara bağlı oluşu, üretim faktörlerinin mobilitesinin azlığı, tarımsal ürünlerin arz ve talep elastikiyetlerinin düşük olması sonucu ortaya çıkan fiyat ve gelir dengesizlikleri tarıma müdahale ve korumacılığı zorunlu hale getirmiştir.

Tarıma yönelik koruma politikaları oldukça geniş bir konudur. Bu amaçlar doğrultusunda uygulanan koruma yöntemleri çeşitli şekillerde sınıflandırılarak incelenebilir. Genel olarak bir ayırım yapmak gerekirse, ülke içi piyasalara yönelik koruma politikaları ve dış piyasalara yönelik koruma politikaları diye bir ayırım yapılabilir. İç piyasada fiyat ve fiyata bağlı uygulamalar ile fiyat dışı uygulamalara rastlanmaktadır. Fiyat dışı uygulamalar yapısal bir takım düzenleme ve destekleri içermektedir.

İç piyasalara yönelik koruma politikaları içinde en yaygın olarak kullanılan yöntemler, fiyat ve fiyata bağlı yöntemlerdir. Bu yöntemler şu şekilde sıralanabilir; -Doğrudan fiyata müdahale (Fiyat sübvansiyonu, fiyat desteği, fark

ödeme sistemi), -Dolaylı olarak fiyata müdahale (Girdi sübvansiyonları, üretim kotası, alan kotası) v.b.

Dış piyasalara yönelik olarak uygulanan koruma politikaları ise, daha çok iç piyasalardaki tarım ürünleri fiyatlarının dünya fiyatlarındaki dalgalanmalardan korunması amacıyla yapılmaktadır. Burada doğal olarak amaç üreticinin düzenli ve yüksek gelir elde etmesi yanında, tüketicinin de en yüksek faydaya en az maliyetle ulaşmasını sağlamaktır. Burada uygulanan yöntemler, gümrük vergileri ya da tarife dışı engeller şeklinde olmaktadır. Ayrıca dışsatımı artırıcı teşvikler de bu grup içerisinde değerlendirilmektedir.

Tarımın korunması amacıyla kullanılan yöntemler ülkelere göre farklılık göstermektedir. Ancak belirtilmesi gereken konu, uygulanan bu yöntemleri geliştiren ve en iyi uygulayabilen ülkelerin serbest dış ticareti de çok iyi savunabilen ABD, Kanada, Japonya ve Batı Avrupa ülkeleri olduğudur. Özellikle de sanayileşmiş ülkelerde yeni korumacılık akımları gelişmiştir (Seyidoğlu, 1993, s.628). Bu akım daha çok ithalatta fark giderici vergi, ihracatca teşvik ödemeleri, ihracat kısıtlamaları, ithalat lisansları, standartlar v.b. tarife dışı uygulamalara dayanmaktadır. Bu uygulamalar gümrük vergileri gibi net bir şekilde görülmemekte, ihracatçı ülkelerdeki ihracatçıların bu uygulamaların farkına bile varamadıkları durumlar olmaktadır.

Tarımda korumacılık yöntemlerini en iyi uygulayan ülke gurubunun AB olduğu ifade edilebilir. Bu ülkelerde aşırı korumacılığın olumsuz bazı etkileri de son yıllarda ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlar aşırı üretim artışı ve bunun getirdiği mali külfettir. Bu olumsuz etki sadece bu ülkeler üzerinde değildir. Ayrıca koruma politikalarının dünya piyasaları üzerinde doğrudan etkilerinin olduğu da bilinmektedir. Bunun dışında ülkelerin tarımsal ürünlerin uluslararası ticaretinin etkilendiği de bilinmektedir. Tarım sektörüne yönelik olarak oluşturulan ulusal koruma politikaları, yurtiçi birtakım amaçları gerçekleştirmek için uygulanmakla beraber, ulusal piyasalardaki bu müdahalelerin her bir ülkenin dış dengesi üzerinde bir etki yaratarak uluslararası ticarete de olumsuz sonuçlara yol açtığı ifade edilebilir. Bir çok durumda tarımda koruma uygulayan sanayileşmiş ülkeler, dünya fiyatlarını etkileyerek uluslararası ticareti yönlendirebilmektedir. Özellikle ABD ve AB'nin uyguladığı politikaların uluslararası düzeyde etkilerinin olduğu bilinmektedir.

Sınırdaki uygulanan gümrük vergileri ya da tarife dışı engeller nedeniyle, uluslararası düzeyde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip ülkelerin dışsatım olanaklarının kısıtlandığı da ifade edilebilir. Ayrıca dışsatım destekleri nedeniyle uluslararası düzeyde haksız rekabet ortamının yaratıldığı da dikkat çekicidir.

Korumacılık akımlarının yaygın şekilde kullanılmasında başlıca neden olarak, sanayileşmiş ülkelerin karşılaştırmalı üstünlük yapılarındaki değişmelere tam olarak ayak uyduramamaları gösterilebilmektedir. Bu ülkelerin kaynaklarını yüksek teknoloji ürünlerine kaydırmaları gerekir iken, karşılaştırmalı olarak üstün olmadıkları tekstil ve konfeksiyon alanında ve hatta tarımsal alanda desteklemeleri devam ettirme eğiliminde oldukları belirtilmektedir (Seyidoğlu, 1993, s.628). Bu bağlamda uluslararası alanda bir çok sorun ortaya çıkmıştır. Bu sorunlar büyük ölçüde GATT çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

## **5 GATT, SERBEST TİCARET ve KORUMACILIK**

Sanayileşmiş ülkelerin dünyayı paylaşma ve sömürgeleştirme çabaları sonucunda ortaya çıkan savaşlar, dünya ekonomisinde de birtakım sorunları getirmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan 1929 dünya ekonomik bunalımı korumacı politikaları ön plana çıkarmış, İkinci Dünya Savaşı ile de korumacı politikalar yaygınlaşmıştır.

Dünya ekonomisinde ortaya çıkan parçalanmış görünümü ve korumacı politikalara dayalı uluslararası ticari ilişkilerdeki dengesizlikleri gidermeye yönelik olarak dünyadaki müttefik ülkeler üç amaç için üç kurum yaratmayı hedeflemişlerdir. Birincisi ticari ilişkileri düzenlemek, ikincisi parasal ilişkileri düzene koymak, üçüncüsü gelişme ve yeniden yapılanma için kaynakları harekete geçirmek. Son ikisi için Bretton Woods Konferansı'nda Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Gelişme Bankası (IBRD) kısa adıyla Dünya Bankası (World Bank) kurulmuştur. Üçüncü kurumsal yapı da Uluslararası Ticaret Organizasyonu (ITO) olarak planmıştır (Greenaway, 1991, s.366).

Uluslararası Ticaret Organizasyonu kurulması ile ilgili görüşmeler sırasında, ABD, Kanada, İngiltere, Fransa, Benelüks, Brezilya, Burma, Seylan, Pakistan ve Güney Rodezya arasında çok taraflı ticaret görüşmeleri yapılmıştır. Bu görüşmelerde karşılıklı tarife imtiyazları oluşturulmuş ve 23 ülke arasında imzalanarak GATT'ın esasını oluşturmuştur ve 1 Ocak 1948 yılından itibaren uygulanacağı kabul edilmiştir. Bu arada ITO'nun kuruluşu geri plana itilmiştir. Daha sonra 1948 yılında Havana Konferansı'nda ITO sözleşmesi 53 ülke tarafından imzalanmıştır. Ancak başta ABD olmak üzere GATT'a imza koyan birçok ülke bu organizasyonun kurulmasına imza koymamıştır. 1948 yılında GATT ön plana çıkmış ve 1955 yılında gözden geçirilmiş 4 ana bölümü ve toplam 38 maddeyi içermektedir (Greenaway, 1991, s.366). Özellikle uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi ve korumacılık kavramı arasındaki son gelişmeleri vurgulayabilmek için GATT'ın incelenmesi yararlı görülmüştür.

GATT'ın başlıca amaçları; yaşam seviyesini yükseltmek, tam istihdamı sağlamak, reel gelirden ve efektif talepte istikrarlı bir gelişme sağlamak, dünya kaynaklarının tam kullanımını sağlamak, üretim ve uluslararası ticareti geliştirmek olarak sıralanabilir. Aslında GATT'ın temel amacının, anlaşmaya açıkça yazılmamış olmakla birlikte; dış ticarete serbestleşmeyi teşvik etmek olduğu bilinmektedir.

Bu amaçlara yönelik olarak, GATT'a taraf ülkeler arasında 1947 ile 1979 yılları arasında çeşitli tarihlerde yedi adet gümrük tarife indirim görüşmesi yapılmıştır. Son olarak ise, 1986 yılında başlayan ve 1994 yılında sona eren en önemli ve en uzun süren görüşme olan Uruguay Round gerçekleştirilmiştir. Uruguay Round görüşmelerini gerekli kılan en önemli nedenler; gelişmiş ülkelerde tarifelerin ve tarife dışı ticaret engellerinin artması, özellikle tarım ve tekstil gibi ticarete iki önemli sektörde korumacı politikaların yaygınlaşması, hizmet ticaretinin gelişmesi ve bu yönde yeterli ticari düzenlemelerin olmayışı ve son olarak da patent ve ticari marka gibi fikri mülkiyet hakları konusunda ticari düzenlemelerin yetersizliğidir. Zaten görüşmeler de bu konular üzerinde yoğunlaşmış ve bu yönde düzenlemelere yönelik kararlar alınmıştır.

Uruguay Round görüşmeleri sırasında en önemli tartışmalar tarım konusunda ortaya çıkmıştır. Özellikle Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası tartışmalarında önemli bir yer almıştır. Temelde gelişmiş ülkeler tarım sektörlerini koruma altına almıştır. ABD, Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasını eleştirmekle birlikte kendi tarımına yönelik bir koruma politikası izlediği ve tarımını tarife dışı engellerle de koruduğu bilinmektedir. Uruguay Round görüşmelerinde tarım ürünleri ticaretinin tamamen serbestleştirilmesi üzerinde görüşmeler yoğunlaşmıştır. Özellikle büyük ölçüde tarımsal ürün üreten ve doğal kaynak ve iklim olarak da bu yapıya sahip ve özellikle de tarımda daha az korumacı politika izleyen Avustralya, Y.Zellanda, Arjantin ve Kanada gibi ülkeler tarım ürünleri ticaretinin serbestleştirilmesi ile gelirlerini artırmayı amaçlamışlardır. Bu nedenle de mukayeseli üstünlük teorisine dayanarak da serbest ticareti savunmuşlardır. Ayrıca ABD'de bu görüşün savunucusu olmuştur. Tarım sektöründe ülke içi ve sınırdaki korumaları yüksek olan AB, EFTA ülkeleri ve Japonya bu görüşe sıcak bakmamıştır. Bu nedenle de Uruguay Round görüşmeleri yavaşlamıştır. Daha sonra AB'nin aşırı üretim fazlasını ortadan kaldıracak ve iç fiyatlarını dünya fiyatları düzeyine indirecek tedbirlere yönelmesi ile 1992 yılında ABD ile görüşmeler yeniden başlatılmış ve tarım sektöründe korumacılığın düşük düzeyde tutulması konusunda anlaşmaya varmışlardır. Bu anlaşmaların ardından Nisan 1994 de Fas'ın Marakeş kentinde, "Marakeş Protokolü" ile Uruguay Round görüşmeleri noktalanmıştır. Sonuç olarak bu görüşmelerde gümrük korumaları

dışında ülkelerin ulusal tarım politikaları ve iç müdahalelerine yönelik koruma politikaları üzerinde de tartışmalar olduğu bilinmektedir. Özellikle de Uruguay Round tarım sonuçlarını içeren tarım anlaşmasının içeriği bu yönde tedbirleri de içermektedir (The Final Act and Agreement Establishing the World Trade Organization (including GATT 1994), Uruguay Round. Marrakesh, 15 April 1994 (Agreement on Agriculture)(International Trade Law Monitor, <http://itl.irv.uit.no/>). Bu şekilde de serbest ticaretin gelişmesi açısından önemli adımların atıldığı da ifade edilebilir. Bu gelişmeleri sağlayan anlaşma ticareti organize edici ve denetleyici yeni ve daha güçlü bir örgütün, Dünya Ticaret Örgütü'nün doğuşuna yol açmıştır (The Final Act and Agreement Establishing the World Trade Organization (including GATT 1994), Uruguay Round. Marrakesh, 15 April 1994).

## 6 SONUÇ

Dünyada bir çok ülkenin, ekonomilerini geliştirmek amacıyla bir takım korumacı politikalara yöneldiği bilinmektedir. Özellikle de bu korumacı politikalar dış ticaret ilişkileri üzerinde yoğunlaşmakta, çoğunlukla ele alınan sektör de tarım olmaktadır. Bunun yanında serbest dış ticaret rejimi ve ekonomik büyüme arasında olumlu ilişkiler olduğunu ortaya koyan birçok araştırmancının bulunduğu da belirtilmektedir (Şahinöz, 1996, s.31).

Bu noktada dünya ekonomilerinde hem korumacı politikaların, hem de serbest dış ticaret politikalarının birlikte uzun yıllar kullanılacağı ve tartışılacağı da ifade edilebilir. Bu nedenle ülkelerin dış ticaret politikalarını belirlerken, serbest dış ticaret teorileri ve korumacılık teorileri arasında seçim yapmaktan ziyade, kendi ekonomik ve sosyal koşullarına göre hareket etmesi gerektiği ifade edilebilir.

Sonuç olarak, her zaman olduğu gibi, globalleşme eğilimlerinin yaygınlaştığı günümüzde de ülkelerin kendi çıkarlarını ön planda tuttuğu görülmektedir. Bu durum ise uluslararası boyutlarda gelir ve yaşam standardı dengesizliklerini artırabilmektedir. Bu noktada globalleşme kavramına ihtiyatla yaklaşmakta yarar vardır(OYAN,1997). Bu yaklaşımla her ülke benimsemiş olduğu ideolojinin ve buna bağlı olarak ekonomik sistemin gereklerinden çok, ekonomisine ve ilgili sektörlerin önceliklerine göre, en fazla yararı sağlayacak politikaları ve uygulamaları benimsemekte, bunları kendi koşullarına uygun hale getirmektedir. Bu durum doğal olarak en belirgin şekilde dış ticaret konusundaki uygulamalara da yansımaktadır.

## KAYNAKLAR

- GREENAWAY, D., The Uruguay Round of Multilateral Trade - Negotiations: Last Chance For GATT?, Journal of Agricultural Economics, Vol.42, No:3, September 1991.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan., Ekonomi Sözlüğü, Remzi Kitabevi, 1981 İstanbul.
- KAZGAN, Gülten., İktisadi Düşünce, Remzi Kitabevi, 1980, İstanbul.
- LIST, Frederic, The National System of Political Economy (1841), translated by Sampson S. Lloyd, 1885 (İnternet çıktısı: <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca:80/~econ/ugcm/3113/list>).
- MACLAREN, D., Agricultural Trade Policy Analysis And International Trade Theory: A Review of Recent Developments, Journal of Agricultural Economics, Vol.42, No.3, September 1991, pp.250-297
- OYAN, Oğuz., Küreselleme Paradoksu: Söylenceden Gerçeklere, Türk-İş/97 Yıllığı, 1990'ların Bilançosu (Değerlendirme Yazıları)2. Cilt Türk İş Araştırma Meclisi, 1997
- RICARDO, David, On The Principles of Political Economy and Taxation, London: John Murray, Albemarle-Street, 1817(third edition 1821) (İnternet çıktısı: <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca:80/~econ/ugcm/3113/ricardo>).
- SEYİDOĞLU, Halil, Uluslararası İktisat, İstanbul 1993
- SMITH, Adam, An Inquiry Into the Nature and Causes of The Wealth of Nations, 1776 (İnternet çıktısı: <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca:80/~econ/ugcm/3113/smith>).
- ŞAHİNÖZ, Ahmet, "GATT ve Tarım", Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye Tarımı, Tarım Haftası 96 Sempozyum, TMMOB. Ziraat Mühendisleri Odası, T.C.Ziraat Bankası Kültür Yayınları No:30, s. 30.
- The Final Act and Agreement Establishing the World Trade Organization (including GATT 1994), Uruguay Round. Marrakesh, 15 April 1994 (İnternet çıktısı: International Trade Law Monitor, <http://itl.irv.uit.no/>).



## TARIMDA ÖLÇEK EKONOMİSİ

Şule İŞİN\*  
Metin TALİM\*\*

### ÖZET

Bu çalışmanın amacı ölçek ekonomisi kavramını tarım açısından incelemeye yöneliktir. Bu bağlamda; ölçek ekonomisi kavramının genel ekonomi teorisi içindeki yeri, tarımda ölçek ilişkileri ve buna bağlı olarak optimum işletme büyüklüğü kavramları üzerinde durulmuştur. Tarımda uzun dönemde birim masrafları azaltıcı yönde bir ölçek ilişkisinin olduğu ve üretim ölçeğinde meydana gelebilecek değişmelerin doğuracağı içsel kayıpların ancak optimum işletme büyüklüğüne ulaşılarak giderilebileceği sonucuna varılmıştır.

### ABSTRACT (ECONOMIES of SCALE in AGRICULTURE)

The aim of this study is to analyse economies of scale from the agricultural standpoint. In respect to this, the economies of scale concept, its role in general economics, scale relationships in agriculture and optimum farm size have been considered. It has been concluded that in long term there is a unit cost reducing effect of scale in agriculture and that internal diseconomies caused by the variations created by production scale, could only be diminished by reaching the optimum farm size.

### 1.GİRİŞ

Tarımsal işletme; işletmecinin tarımsal üretimde bulunmak amacıyla tarımsal üretim faktörlerini biraraya getirerek üretimi gerçekleştirdiği bir üretim birimidir ve bir tarım işletmesinin başarısı kaynakların etkin kullanımına bağlı bulunmaktadır. Bu da kâr maksimizasyonu ve masraf minimizasyonunun sağlandığı ölçüde gerçekleşebilmektedir. İşletme ölçeği büyüdükçe veya kullanılan girdi ve elde edilen ürün miktarı arttıkça üretimin birimi başına maliyetlerin azalması, maliyet tasarruflarını doğurmaktadır. Ölçek ekonomisi, üretime konan bütün kaynakların değişebilir olduğu uzun

\* Yard.Doç.Dr., Ege Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, Bornova, İzmir.

\*\* Prof.Dr.,Ege Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, Bornova, İzmir.

dönemde ortaya çıkmaktadır. Kullanılan faktör miktarlarına karşılık önce artan, sonra da azalan getirilerin elde edilmesi, aynı zamanda optimum ölçeği ya da optimum büyüklüğü de gündeme getirmektedir.

## 2. ÖLÇEK EKONOMİSİ KAVRAMI ve EKONOMİ TEORİSİ İÇİNDEKİ YERİ

Uzun dönemde müteşebbis, teknolojinin izin verdiği ölçüde firmanın tesislerini, daha doğrusu tesislerin ölçeğini değiştirebilir. Bu, firmanın sahip olduğu ve yalnızca kısa dönemde değiştirilebilen değişken faktörlerin yanısıra sabit faktörlerin de değişimini ifade etmektedir. Böylelikle bir firma uzun dönemde optimum tesis ölçeğine ulaşırken ya elindeki tesis ölçeğini değiştirecek ya da tesislerin sayısını artıracaktır. Aynı zamanda dönem uzadıkça; sabit olduğu varsayılan bütün maliyetler değişir maliyet niteliğini kazanacaktır (Divitçioğlu, s:87).

Uzun dönemde bütün girdilerin değiştirilmesi ile çıktının değişimi arasındaki bağıntı, aynı zamanda büyük çapta üretimin bir özelliği olan “ölçeğe göre getiri” kavramını da ortaya çıkarmaktadır. Ölçeğe göre getiri kavramı; faktörlerdeki değişme ile ürün miktarındaki değişme arasındaki bağıntı ile açıklandığından, değişim oranına bağlı olarak üç farklı durum ortaya çıkmaktadır:

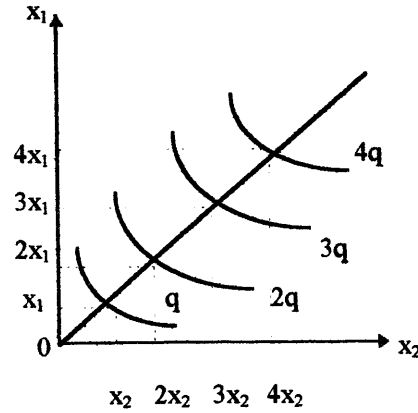
- Üretim faktörleri artış oranı ile üretim artış oranının aynı olduğu ölçeğe göre sabit getiri,
- Üretim artış oranının üretim faktörleri artış oranından daha az olduğu ölçeğe göre azalan getiri,
- Üretim artış oranının üretim faktörleri artış oranından daha fazla olduğu ölçeğe göre artan getiri.

Ölçeğe göre sabit getiri durumunda ölçek verimliliğinde hiçbir değişiklik olmamaktadır. Büyük ölçekteki işletmelerle küçük ölçekli işletmelerin aynı verimlilikte çalıştığını ifade eden bu durum, uygulamada çok nadir olarak görülebilmektedir (Dinler, 1990, s:131). Ölçeğe göre artan getiri durumunda ise, firma için büyümek daha avantajlıdır. Firma için üretim tesis ölçeğinin belli bir noktanın üstüne çıkması durumunda ise, ölçeğe göre azalan getiri elde edilmektedir. Bu noktadan sonra, üretim faktörlerindeki artışa nazaran daha az bir oranda üretim artışı sağlanmaktadır. Ölçeğe göre artan getiriden azalan getiriye geçişte ölçek veriminin maksimum olduğu noktada firma en uygun tesis ölçeğine, bir başka deyişle optimum tesis ölçeğine ulaşmaktadır. Üretim ölçeğinin verimliliğini eş-ürün eğrileri yardımıyla da

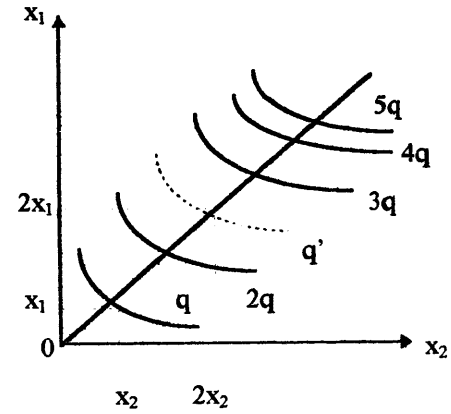
saptamak olasıdır. Buna göre; bir eş-ürün eğrisi paftası üzerinde her eş-ürün eğrisi farklı bir üretim ölçeğini göstermektedir ve eş-ürün eğrilerinden daha sağda olan daha büyük bir ölçeği ifade etmektedir. Şekil 1, 2 ve 3 eş-ürün eğrileri yardımıyla ölçeğe göre getirinin üç halini göstermektedir.

Eş-ürün eğrileri analizinde; ölçeğe göre getirinin durumunu eğriler arasındaki uzaklık belirlemektedir. Ölçeğe göre sabit getiride (Şekil 1) eş-ürün eğrileri arasındaki uzaklık da sabittir. Artan getiride (Şekil 2), üretim faktörlerindeki artış oranına karşılık üretimdeki artış oranının daha fazla olması nedeniyle eş-ürün eğrileri arasındaki uzaklık giderek azalmaktadır. Azalan getiride ise (Şekil 3); üretimdeki artış oranının üretim faktörlerindeki artış oranından daha az olması nedeniyle eş-ürün eğrileri birbirinden uzaklaşmaktadır. Bu durumda birim üretim başına düşen faktör miktarı çoğalmaktadır.

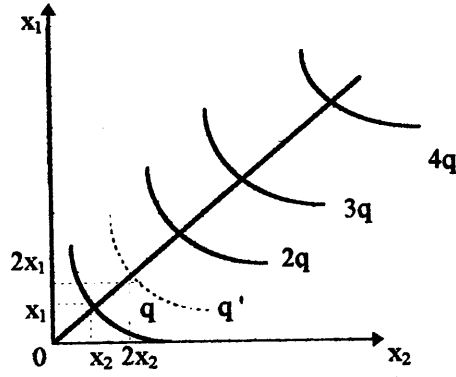
Ölçek ekonomisini yorumlarken maliyetlerle de ilişkisi kurulabilir. Buna göre ölçeğe göre sabit getiri durumunda sabit maliyetlerden, ölçeğe göre artan getiri durumunda azalan maliyetlerden, ölçeğe göre azalan getiri durumunda ise artan maliyetlerden söz etmek olasıdır. Büyüyen bir işletme önce artan, sonra sabit ve nihayet azalan getiri aşamalarını geçirmek durumundadır. Bunun nedeni çok çeşitlidir. Öncelikle işletme büyümeye başlayınca iç tasarrufların oranı artmakta ancak belli bir büyüme döneminden sonra ise bu etki önemini kaybetmektedir. Müteşebbisin işletme için sabit bir faktör olması nedeniyle, işletmenin büyümesi durumunda koordinasyon ve denetim eksikliği sonucunda azalan getirinin ortaya çıkacağı ifade edilmektedir (Çağlayan, s:9-10). Bu konu aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.



Şekil 1 Ölçeğe Göre Sabit Getiri



Şekil 2. Ölçeğe Göre Artan Getiri



Şekil 3. Ölçeğe Göre Azalan Getiri

### 3. TARIMDA ÖLÇEK EKONOMİSİ

Talep değişimleri karşısında tarım işletmeleri yalnızca girdilerden bir kısmını değiştirerek üretim miktarını değiştirebiliyorsa, işletmenin kısa dönem içinde üretimde bulunduğu ifade edilebilir. Üretim miktarını değiştirmek amacıyla sabit faktörler de dahil tüm üretim faktörlerinin miktarını değiştirebilecek kadar zamana sahip olduğunda, üretimin uzun dönemde yapıldığı sonucuna varılmaktadır. Kısa dönemde üretim artışı sabit faktörler sınırlamakta ve bu nedenle azalan verim kanunu işlemeye başlamaktadır.

Uzun dönemde sabit faktörler de dahil, üretime konan tüm faktörlerin değiştirilmesi sonucu üretimin nasıl değiştiği konusu, ölçek ekonomisi ile açıklanmaktadır. Gerçekte ölçek ekonomisi ya da ölçek verimi; bütün faktörlerin değişir olduğu ve aynı oranda arttığı durumdaki üretim esnekliğinden başka birşey değildir (Talim, s:129).

Üretim esnekliğinin, girdilerdeki bir birimlik değişiminin, üretim miktarında meydana getirdiği yüzde değişme olduğu gözönüne alındığında; üretim esnekliğinin bire eşit olduğu durumda ölçeğe göre sabit getiriden, birden küçük olduğu durumda ölçeğe göre azalan getiriden ve birden büyük olduğu durumda da ölçeğe göre artan getiriden sözedilmektedir.

Konu tarım açısından ele alındığında; ölçeğe göre sabit getirinin her zaman gerçeğe pek uygun olmadığı görülmektedir. Çünkü tarımda değişik oranlarda pek çok faktör kullanan çeşitli büyüklükte işletme bir arada bulunmaktadır. Örneğin; alan olarak diğerinin iki katı olan bir işletmede diğer faktörlerin de iki kat kullanılması sözkonusu olmamaktadır.

Değişir oranlarda faktör kullanımıyla karakterize edilen ölçek ilişkileri gerçeğe daha uygun olarak kabul edilebilir. Bu tür ölçek ilişkileri, tarımda büyük ve küçük işletmelerin avantaj ya da dezavantajlarını ortaya koymada belirleyici durumdadır. Büyük ve küçük işletme kavramı öteden beri bir tartışma konusu olmuş ve bu konuda çeşitli yaklaşımlarda bulunulmuştur. İşletmeleri büyüklükleri açısından karşılaştırırken genellikle en fazla toprak, sermaye ve işgücü gibi ölçütler üzerinde durulmaktadır. Oysa kullanılan üretim tekniklerinin farklılığı, üretim dallarının çeşitliliği bu ölçütleri anlamsız kılmaktadır. Bunun yerine; pazarlanabilir üretim değeri, katma değer ya da kullanılan faktörlerin tüm değeri gibi kriterler daha anlamlı görülmektedir.

Tarım kesiminde ölçek verimini tahmin etmek oldukça güç olduğundan genellikle büyüklüğe (boyuta) bağlı olarak avantaj ve dezavantajları ortaya koyma yoluna gidilmektedir. Ancak, tarımda ölçek ekonomisine yönelik çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmalarda üretim dallarına göre ölçek veriminin farklı olduğu bulunmuştur. Örneğin; besi sığırcılığı işletmelerinin ölçeğe göre azalan maliyetlerle, pazara yönelik bitkisel ürünler yetiştiren işletmelerin hemen hemen sabit maliyetlerle çalıştığı, buna karşın sütü işleyen üreticilerin azalan maliyetlere sahip olduğu ifade edilmektedir (Castle, s:575-576).

Ölçek ekonomileri gerçekte kütleli üretim ekonomilerinden farklıdır. Ölçek ekonomisi belirli bir teknik kullanarak, bütün faktörlerin değişmesi anlamına geldiği halde, kütleli üretim ekonomisi üretim tekniğinde olumlu değişmelere bağlı olarak bir artış sağlanması ve böylelikle üretim maliyetinin düşmesidir (Talim, s:135).

Ölçeğe göre getiri; orijinden geçen bir doğru boyunca, girdi miktarları değiştiği zaman çıktıdaki nisbi değişim olarak da ifade edilmektedir. Büyüklüğe (boyuta) göre getiri ise; her çıktı düzeyinde masrafların minimize edildiği ve girdi fiyatları oranının sabit olduğu genişleme yolu boyunca, masraf değişimlerine göre çıktıdaki değişim olarak tanımlanmaktadır. Her iki kavram; genişleme yolu orijinden geçtiği zaman yani, sabit bir teknoloji varlığında eşdeğerdir (Stefanau ve Madden, s:126).

Büyüklüğe bağlı avantaj ve dezavantajlar maliyetler açısından da ortaya konabilir. Uzun dönemde sermaye, kapasite ve üretim hacmine bağlı olarak maliyetlerin seyri değişmektedir.

İşletme ölçeğinin değişmesi ile birlikte üretim birimi başına maliyetteki artış ya da azalışların nedeni "içsel ekonomiler" de denilen ölçek ekonomileri ile açıklanmaktadır (Dinler, 1993, s:148). Buradaki 'ekonomi' sözcüğü yarar anlamındadır. İçten kazançlar da denilebilen içsel ekonomiler

yanında dıştan kazançlar ya da dışsal ekonomiler de söz konusu olabilmektedir. Dıştan kazançlar ya da kayıplar; firmanın ya da işletmenin dışında fakat dahil olduğu üretim kolundaki gelişmenin yol açtığı maliyet tasarrufları ya da kayıplardır (Kazgan, s:191).

Anılan kazanç ya da kayıpların tek tek incelenmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir. Her bir kazanç ya da kayıp, içsel ya da dışsal olsun teknik (fiziki) veya nakdi yönlü olabilir.

İçsel ekonomilerin en önemlileri fiziki niteliktedir ve çoğunlukla da sermayenin daha rasyonel kullanımına yöneliktir. İçsel ekonomiler faktörlerin bölünemezliği ile ilgilidir. Boyut ve çıktı büyüdükçe faktörlerin daha etkin kullanımı da sağlanabilmektedir (Heady, s:362). Alet ve makinelerin yüksek verimle kullanılma olanakları, daha büyük kapasiteli binaların sağlayacağı düşük birim maliyetler ya da işgücünün daha rasyonel kullanımı içsel ekonomilere neden olmakta ve böylelikle sermayenin bölünemezliği sorunu çözümlenmektedir (Talim, s:135).

İçsel nakdi kazançlar; girdiler ve kredilerin sağlanmasında ve çıktı pazarlamasında kolaylıklar ve yönetsel tasarruflar sırasında ortaya çıkmaktadır (Dinler, 1993, s:150). İşletmelerde boyut büyüdükçe girdilerin daha büyük çapta satın alınması nedeniyle bunlar daha avantajlı koşullarda temin edilebilir.

Daha fazla miktarda ürün pazara sunulacağı için ürünü sınıflandırarak daha yüksek gelir elde etme, pazarlık gücünün artması, düşük faizle kredi elde edilmesi içsel nakdi kazançların sağlanmasına yol açabilmektedir.

Boyuta bağlı olarak içsel kazançların yanında kayıpların da olması söz konusudur. İçsel kayıplar ya da içsel eksi ekonomiler de teknik ya da nakdi karakterli olabilir. Büyük bir sürüde hayvanları sağlıklı bir biçimde tutma zorluğu, büyük işletmelerde yönetim gücü gibi nedenlerle içsel kayıplar da ortaya çıkabilmektedir.

Bazı işletmeler herhangi bir faktörden o kadar çok satın alırlar ki, bu faktörün fiyatı yükselebilir. Ayrıca, işletmelerin aşırı büyük oluşu nedeniyle sürüm vb. gibi işlemler zamanında yapılamayabilir (Heady, s:363).

Dışsal ekonomiler daha önce belirtildiği gibi, firmanın ya da işletmenin içinde bulunduğu faaliyet kolunun gelişmesi nedeniyle birim maliyetlerin düşmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Pazarın iyi organizasyonu, işleme ve pazarlama faaliyetlerinin kooperatifler aracılığıyla sürdürülmesi, su, elektrik, haberleşme araçları gibi kamu altyapı hizmetlerinin gelişmesi, pazarlama hizmetlerinin iyileştirilmesi, girdilerin daha düşük fiyatla satın

alınabilmesi dışsal kazançların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Gerçekte maliyet tasarrufu daha çok dışsal kazançların artışıyla sağlanabilmektedir.

Dışsal kayıplar ise; bitki ve hayvan hastalıklarının yayılması, su rejiminin bozulması gibi teknik nitelikli olabilir. Ayrıca; üretimin gittikçe artmasıyla emek, toprak gibi bazı üretim faktörlerinin fiyatlarının aşırı yükselmesi nakdi kayıpları doğurabilir.

Uygulamada söz konusu kayıp ya da kazançları birbirinden kesin olarak ayırmak olanaklı değildir. Özellikle bölgesel farklılıklar kayıp ve kazançların niteliğini etkilemektedir. Örneğin; nüfus yoğunluğunun fazla olduğu bölgelerde toprak ve emeğin maliyetinin yüksekliği, az gelişmiş bölgelerde yetersiz altyapı ya da yüksek maliyetli kamu hizmetleri maliyet artırıcı nitelikte olabilmektedir.

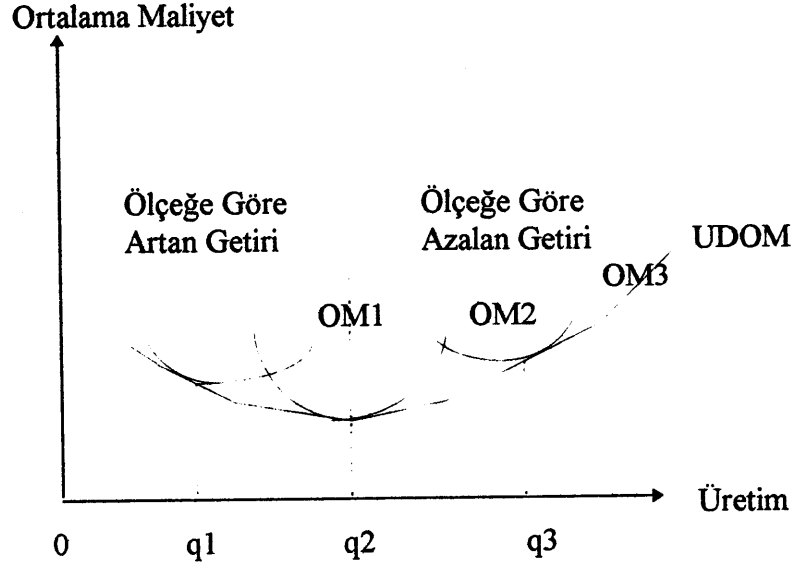
#### 4. OPTIMUM İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ

Gerek dışsal gerekse içsel olarak maliyet düşürücü tasarrufların sağlanması ve kayıpların azaltılması işletmelerde optimum büyüklüğe ulaşılmasını gerektirmektedir. Ancak özellikle tarımda optimum büyüklüğe ulaşılmasını engelleyen bazı nedenler de bulunmaktadır. Tarımda kârı artırmaktan çok üretim miktarını artırmak üzerinde durulur, tasarruf yetersizliği nedeniyle işletme boyutu artırılamaz ya da büyüklük arttıkça optimizasyonun sağlanacağı bilinmeyebilir. Türkiye gibi aile işgücüne dayalı olarak tarım yapılan ülkelerde büyük ve küçük işletmeler birarada yaşayabilmektedir.

Ölçek ekonomisinin üreticiye sağladığı en büyük yarar birim maliyetlerin düşürülmesidir. Daha önce belirtildiği gibi ölçek ekonomisi uzun dönemde ortaya çıkmaktadır. Uzun dönem maliyet eğrisi kısa dönem maliyet eğrilerinin minimum noktalarına teğet bir eğri durumundadır. Bu eğri kısa dönem maliyet eğrilerini bir zarf gibi sarmakta olduğundan aynı zamanda işletmenin bir planlama eğrisi niteliğindedir (Şekil 4).

İşgücü yerine yüksek kapasiteli makinelerin ikame edildiği, sabit masrafların daha fazla ürüne bölünerek birim maliyetlerin düşürüldüğü durumlarda maliyet tasarrufları sağlanabilmektedir. Bu durum özellikle hububat, pamuk gibi tarla ürünlerinde önemlidir. Ancak büyük makinelerin etkin kullanımı yeterli bir ölçeği gerektirmektedir. Bu nedenle hem gelişmiş teknolojilerin uygulanmasına izin veren (özellikle büyük makineler), hem de etkin kullanımını sağlayan ve birim maliyetleri azaltan optimum bir ölçeğin belirlenmesi önem taşımaktadır. Tarımda büyüklük kavramı yanında optimum

işletme büyüklüğünü de belirlemek oldukça güçtür. Optimum işletme büyüklüğü; verimliliği ve dolayısıyla üretim faktörlerinin getirisini maksimum kılan işletme büyüklüğüdür. Böylelikle üretimde kullanılan üretim faktörleri birimi başına en fazla getiri sağlanarak birim maliyetler de azaltılabilmektedir. Optimum işletme büyüklüğünün ortaya konabilmesi için diğer tüm> unsurların benzer ya da az farklı olması gerekmektedir. Optimum büyüklük kavramının elverişli üretim koşullarını sağlamasında dikkat edilecek nokta; en düşük birim masrafı veren en yüksek kâr ya da gelir, ya da kullanılan faktör birimi başına en yüksek gelir ya da üretim değeridir.



Şekil 4. Kısa ve Uzun Dönem Ortalama Maliyet Eğrileri

Optimum büyüklük kavramı mikro ya da makro açıdan ele alındığında farklılık göstermektedir. Mikro açıdan optimum büyüklük; kâr maksimizasyonu ya da masraf minimizasyonu olarak ele alınırken, makro açıdan; tarımsal bölge, tarım sektörü ve hatta ekonominin bütünü için kaynakların en etkin şekilde kullanımını ifade etmektedir.



## 5. SONUÇ

Sonuç olarak; tarımda uzun dönemde birim masrafları azaltıcı yönde bir ölçek ekonomisinden sözedilebilir. Özellikle makineleşmeyi artırıcı, modern girdi kullanımını özendirici ve dolayısıyla üretimi artırıcı yönde bir içsel kazancın etkisi tarımda ölçek ekonomisini önemli kılmaktadır. Üretim ölçeğinin değişmesi sonucu, ortaya çıkan ihtisaslaşmış makinelerin kullanımı, emekte işbölümü ve uzmanlaşma, girdi temini ve çıktı pazarlamasında sağlanan kazançlar, kredi ve yönetsel tasarruflar pozitif içsel ekonomilere neden olmaktadır. Buna ek olarak; tarımsal işletme ölçeğinin aşırı büyümesiyle ortaya çıkan içsel kayıplar optimum işletme büyüklüğünü gündeme getirmektedir. Bu nedenle optimum işletme büyüklüğünün belirlenmesi ayrı bir önem taşımaktadır. Özellikle; az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için bu konu daha da önem kazanmakta ve bu nedenle uzun dönemde tarımsal yapıda bazı iyileştirmelerin yapılması, kooperatifleşmeyi özendirici önlemlerin alınması gerekmektedir. Çünkü, ekonomik gelişme sürecinde tarımdan beklenen katkıların artırılması ancak uygun ve etkin bir tarımsal yapının oluşturulması ile gerçekleştirilebilir.

## YARARLANILAN KAYNAKLAR

- CASTLE, E.N.; "Cost Relationships in Agriculture", American Journal of Agricultural Economics, vol:71, no:3, August, 1989, USA, s:574-583.
- ÇAĞLAYAN, Latif; Ekonomi III. Ders Notları, Tokat, 1986.
- DİNLER, Zeynel; Mikro Ekonomi, Bursa, 1990.
- DİNLER, Zeynel; Tarım Ekonomisi, Bursa, 1993.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer; Mikroiktisat, İstanbul, 1974.
- HEADY, E.O.; Economics of Agricultural Production and Resource Use, New York, USA, 1952.
- KAZGAN, Gülten; Tarım ve Gelişme, İstanbul, 1983.
- STEFANAU, S.E.; J.P.MADDEN; "Economies of Size Revisited", Journal of Agricultural Economics, vol:39, no:1, Jan., 1988, s:125-133.
- TALİM, Metin; Üretim Ekonomisi Ders Notları, Bornova, 1992.

## TAVUK ETİ PAZARININ EKONOMETRİK ANALİZİ

Ali KOÇ<sup>1</sup>

### ABSTRACT

#### An Econometric Analysis of Chicken Meat Market in Turkey

In this study, an econometric models for chicken meat market in Turkey were defined and estimated in log-linear form. The data used in the market models were collected from the various sources of the SIS (State Institute of Statistics) and the SPO (State Planning Organisation) for over the period 1970 and 1993. Firstly, the Wu-Hausman specification test was carried out for response to question of whether the price is endogenous in price determination process for chicken meat in the market. The Wu-Hausman specification test results indicated that the price is endogenous in quantity dependent demand model (QDDM), but quantity is exogenous in the price dependent demand model (PDDM). This test result implies that the demand model can not be estimated by Ordinary Least Square (OLS), but price model can be estimated by OLS. Estimation of the QDDM requires an estimator for simultaneous equation models. In this study, Instrumental Variables Method was applied as an estimator for QDDM. The explanatory variables used in the price models are the red meat retail price (by deflated the consumer price index) and per capita annual quantity consumption. The variables used in right-hand side in QDDM are the deflated retail price of chicken, per capita annual income in terms of Gross Domestic Product (deflated by GNP deflator) as a proxy for per capita consumer disposable income and lagged consumption as a proxy for habit persistence of consumer. The urbanisation rate was used as an instrument in QDDM estimation. The own-price and cross-price flexibility of chicken were calculated from the estimation of PDDM as -0.21 and 1.02 respectively. The income and own-price elasticity of chicken were calculated from estimation of QDDM as 0.46 and -0.68 respectively.

### GİRİŞ

Türkiye'de son on yılda kişi başına tüketimi en hızlı artan ürünlerden biri de tavuk etidir. Ancak ulaşılan kişi başına tüketim düzeyi gelişmiş

<sup>1</sup>Yrd. Doç. Dr. Ç. U. Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü 01330 Balcalı/ADANA.

ülkelerle karşılaştırıldığında çok düşüktür (Çizelge 1) Kişi başına tüketimdeki artışa paralel olarak üretim de önemli artış göstermiştir. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD, 1994)'ün Türkiye raporuna göre 1979-81 yılında 72 7 bin ton olan tavuk eti üretimi 1991-93 döneminde 327.3 bin tona yükselmiştir. Diğer bir ifadeyle 4 5 katlık bir üretim artışı sağlanmıştır. Kişi başına tüketim artışını etkileyen faktörler arasında, fiyatlardaki göreceli değişme, gelir artışı, ev dışı gıda tüketim harcamalarındaki artış (lokanta ve kafeteryalar), ordu ve diğer kurumsal tüketim (kamu ve özel sektör), zevk ve tercihlerdeki değişme (reklamların etkisi), metropolleşme gibi faktörler sayılabilir. Thurman (1987), A.B.D 'de son yirmi yıllık dönemde tavuk eti reel fiyatlarının %50 oranında düştüğünü ve aynı dönemde kişi başına tüketimin ikiye katlandığını belirtmiştir. Thurman tüketim artışında fast-food piliç restaurant ve kafeteryaların önemli etkisi olduğunu belirtmiştir. Türkiye'de tavuk eti perakende reel fiyatları 1970-72 dönemi yıllık ortalama olarak 88.6 TL iken 1991-93 dönemi yıllık ortalama 61.3 TL'ye düşmüştür. Belirtilen dönemde tavuk eti perakende fiyatlarında yaklaşık % 31'lik bir düşüş ve kişi başına tüketimde ise 4 7 katlık bir artış gerçekleşmiştir. Aynı dönemde kırmızı et reel fiyatları ise önemli artış göstermiştir (Çizelge 2).

Türkiye'de ülke, bölge ve yöresel düzeyde faaliyet gösteren ve ölçek ekonomisinden yararlanabilecek düzeye ulaşmış entegre etlik piliç işletmelerinin sayısı hızlı bir şekilde artmış ve günümüze kadar tavuk eti talep artışına cevap verebilmiştir. Ancak sektörde zaman zaman talep ve arz fazlalıklarının yarattığı fiyat yükseliş ve düşüşleri görülmektedir. Arz fazlası sonucu tavuk eti fiyatının ani düşmesi sektördeki firmaların el değiştirmesine, küçük üreticilerin iflasına ve sektöre girdi sağlayan sektörlerin de (yem, civciv, ilaç vb) ekonomik krize girmesine yol açmaktadır. Benzer şekilde arz yetersizliği tüketici fiyatlarının yükselmesine yol açmakta ve tüketici refahını etkilemektedir. Türkiye'de sektörle ilgili kamu ve özel kesimde karar alıcılara yol gösterecek yeterli ve kapsamlı ekonometrik çalışmanın olduğu söylenemez. Konuyla ilgili olarak DPT (1991) VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı ÖİK Raporunda, tavuk eti üretimi incelenmiş ve tavuk eti gelir-talep esneklik katsayısını 1990 yılı için 1.20 olarak kabul etmiştir. Sözkonusu ÖİK raporunda bu esneklik katsayısının her yıl artarak 2000 yılında 1.75 ulaşacağı kabul edilerek talep tahmini yapılmıştır. Talep tahmininde nüfus artış hızı da dikkate alınmıştır.

Tavuk eti ile ilgili olarak yapılan diğer bazı çalışmalar arasında Hanta (1994), Tarım ve Köyişleri Bakanlığı (1994), Koç (1995), Koç ve Oğuz

(1997) ve Koç ve ark, (1997)'nin tüketim ve talep çalışmaları ile Ekinci (1997)'nin talep çalışması sayılabilir. Bu çalışmanın amacı tavuk eti pazarındaki gelişmeleri incelemek ve tavuk eti pazarının talep yapısını belirlemektir.

## **MATERYAL ve METOT**

### **Materyal**

Bu araştırmanın materyalini DPT yıllık programlarından sağlanan üretim, dışsattım ve dışalım miktarı verileri ile DİE istatistik yıllıklarından sağlanan perakende fiyatlar, nüfus ve indeks serileri oluşturmuştur. DPT yıllık programlarından sağlanan verilerden hesaplanan talep (üretim + dışalım -dışsattım) yıl ortası nüfus serilerine bölünerek kişi başına yıllık tavuk eti tüketimine ulaşılmıştır. Elde edilen değerler yurtiçi ve yurtdışı değişik kaynaklarda yayınlanan tüketim rakamları ile tutarlılık göstermektedir. Perakende fiyatlar, DİE istatistik yıllıklarında seçilmiş iller düzeyinde yayınlanan fiyatların aritmetik ortalamasıdır. Bu iller 1980'e kadar Adana, Ankara, İstanbul, İzmir, Konya, Diyarbakır, Samsun, Sivas, Erzurum, Antalya ve Zonguldak ve 1980'den sonra Adana, Ankara, İstanbul, İzmir, Samsun ve Erzurum'u kapsamaktadır. DİE üretici eline geçen fiyatları tavuk fiyatı olarak yayınlamaktadır. Bu çalışmada üretici fiyatları DİE istatistik yıllıklarında çiftçi eline geçen tavuk fiyatları olarak verilen fiyatlardır. Çalışmada fiyatlar 1978-79=100 bazlı Kentsel Yerler Tüketici Fiyatları İndeksi ile reel fiyatlara dönüştürülmüştür. Ekonometrik çalışmalarda fiyatların reel fiyatlara dönüştürülmesinde seçilen indeks ve indeksin baz yılı önemli bir konudur. Tomek ve Robinson (1981, s.319-320 ) seçilen indeks içerisinde ürünün ağırlığının çok büyük ve çok küçük olmaması gerektiğini belirtmişlerdir. Eğer indeks içerisinde söz konusu ürünün ağırlığı çok büyük ise kullanılan indeks fiyat serisindeki gerçek değişimi yansıtmayacaktır. Çok küçük olduğu durumda ise kullanılan indeks fiyat serisindeki değişim oranını yok edecektir. Bu ilkedan hareketle perakende fiyatların reel fiyatlara dönüştürülmesinde Kentsel Yerler Gıda Maddeleri İndeksinin kullanılması daha doğrudur. Ancak bu indeks serilerini elde etmenin güçlüğü dikkate alınarak genel indeks serisi kullanılmıştır. İndeksin baz döneminin seçiminde ise seriyi temsil edebilmesi açısından serinin ortasına en yakın baz yılına sahip indeks serisi kullanılmıştır. Türkiye'de harcanabilir gelir istatistikleri yayınlanmadığından, bu değişkeni temsil edebilecek (proxy) değişken olan Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) verileri kullanılmıştır.

GSYİH yıllık ortalama nüfusa bölünerek kişi başına GSYİH olarak

hesaplanmıştır. Hesaplanan gelir verileri 1987=100 bazlı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla deflatörü ile reel gelire indirgenmiştir.

### Metot

Bu çalışmada tavuk eti pazarı için miktar ve fiyat bağımlı talep modeli aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır.

$$(1) \quad Q = f(Q_{t-1}, P, G) \text{ ve}$$

$$(2) \quad P = f(Q, P^r)$$

Q : kişi başına yıllık tavuk eti ve  $Q_{t-1}$  bir gecikmeli tavuk eti tüketimi,

P : tavuk eti perakende reel fiyatları,

G : kişi başına yıllık reel GSYİH,

$P^r$  : kırmızı et perakende reel fiyatları (koyun ve sığır).

Miktar veya fiyat bağımlı talep modelinin tanımlanmasında, eşzamanlılık problemi olabileceği dikkate alınarak, öncelikle kişi başına tüketim (miktar) ve fiyat için Wu-Hausman (W-H) testi ile içsellik testi yapılmıştır. Arzın artan eğimli olması durumunda talep fonksiyonundaki kayma fiyat ve miktarda değişmeye neden olur. Eğer arz eğrisi fiyat eksenine paralel ise talep fonksiyonundaki değişme sadece fiyatta değişmeye neden olur. Eğer arz eğrisi artan eğimli veya fiyat eksenine paralel ise, fiyatın talep modelinde açıklayıcı değişken olarak kullanılması sonucunda, fiyat değişkeni hata terimi ile ilişkili olacak ve "En Küçük Kareler (EKK)" tahmincisi ile elde edilen parametreler tutarsız olacaktır (Maddala, 1992, s356-357). Arz eğrisinin artan eğimli veya fiyat eksenine dik olması durumunda fiyat bağımlı modelde miktar değişkeni hata terimi ile ilişkili olacak ve EKK tahmincisi ile elde edilen parametreler tutarsız olacaktır. Eğer arz edilen miktar fiyattan bağımsız (duyarsız) ise fleksibilite ve eğer arz edilen miktar yüksek düzeyde fiyata duyarlı ise talep modeli kurulabilir. Ancak fiyat ile talep edilen miktar arasındaki ilişki incelenirken talep fonksiyonu arzdan bağımsız düşünülemez. Arz ve talep fonksiyonunun eşzamanlı olarak tahmin edilmesi gerekir. Arz ve talep fonksiyonunun birlikte tahmin edilmesi eşzamanlı veya eşanlı eşitlikler olarak bilinir (Maddala, 1992, s356-357). Eşzamanlılık fiyat ile miktar arasında karşılıklı etkileşim (bi-directional) olması durumudur. Eğer regresyon eşitliğinde, eşitliğin sol tarafındaki değişken ile sağ tarafındaki değişkenlerden bir veya daha fazlası arasında çift yönlü etkileşim var ise EKK ile yapılan tahminden elde edilen parametreler tutarsız olacaktır. Bu çalışmada, talep modelinde fiyat ile miktar arasında karşılıklı etkileşim yoktur hipotezi için W-H istatistiği 5.78 ve fiyat modelinde tüketim ile fiyat arasında karşılıklı etkileşim yoktur hipotezi için W-H istatistiği 0.02 bulunmuştur.

Ki-kare kritik değeri (0.05 önem düzeyinde ve bir serbestlik dereceli) 3.84 dır. Bulunan W-H istatistik değeri talep modelinde fiyatın içsel olduğunu buna karşın fiyat bağımlı modelde tüketimin içsel olmadığını göstermektedir. W-H tanımlama testi sonuçlarına göre eşitlik (2)'nin EKK ile tahmini tutarlı parametre tahmini verir. Eşitlik (1)'de ise fiyat içseldir ve EKK tahmincisi tutarlı parametre tahmini vermez. Eşitlik (1)'in tahmininde "Araç Değişken Yöntemi (Instrumental Variables Method)" kullanılmıştır. Araç Değişken Yöntemi ile tahminde araç değişken olarak şehirleşme oranı alınmıştır. Maddala (1992, s.367) eşzamanlı eşitlik modellerinde tutarlı parametre tahmin etmenin genel yöntemini, "Araç-Değişken Yöntemi (ADY)" olarak bildirmiştir. Eğer model tam olarak tanımlı ise bu yöntemle yapılan tahminden elde edilen parametreler "İki Aşamalı En Küçük Kareler (2SLS)" ve "Dolaylı En Küçük Kareler" yöntemiyle yapılan tahminden elde edilen parametrelerle aynıdır (Pindyck and Rubinfeld, 1991, s.300). Thurman (1987) ABD'de tavuk eti üzerine yaptığı talep çalışması ve Alogoskoufis ve Nicholas (1991) Yunanistan'da kümes hayvanları pazarında fiyat ve miktar ayarlamaları konusunda yaptığı çalışmada tahminci olarak 2SLS yöntemini kullanmışlardır. Thurman (1987) çalışmasında W-H ile içsellik testi yapmış ve fiyat bağımlı talep modelinde miktar ve miktar bağımlı talep modelinde fiyatın önceden belirlenmiş (dışsal) değişken olarak alınamayacağını belirlemiştir. Eşzamanlı eşitlik modelleri için değişik tahmin yöntemleri mevcuttur. Eşzamanlı eşitlik modelleri için belirlenme problemi ve eşitliklerin belirlenme durumuna göre tutarlı parametre tahmini veren tahminciler Gujarati (1988), Pindyck and Rubinfeld (1991) ve Maddala (1992)'de açıklanmıştır. Eşitlik 1'in ADY ve Eşitlik 2'nin EKK ile tahmini White (1993)'ün Shazam ekonometrik paket programında (version 7.0) yapılmıştır. Bu çalışmada, Türkiye'de tavuk eti stok ve dış ticaretinin ihmal edilebilir düzeyde olduğu ve dönem (yıl) içinde arz edilen tavuk eti miktarının aynı dönem tüketildiği kabul edilmiştir.

## **ARAŞTIRMA BULGULARI**

### **Tavuk Eti Pazarı ile İlgili Ekonomik Veriler ve Gelişme Eğilimi**

Araştırma bulgularına geçmeden önce, tavuk eti tüketim ve fiyatlarının gelişimi konusunda kısaca açıklama yapmak ekonometrik modelden elde edilen sonuçların tutarlılığını kontrol açısından yararlı olacaktır. Çizelge 1'de ve Çizelge 2'de görüldüğü gibi Türkiye'de kişi başına tavuk eti tüketimi son on yılda hızlı bir şekilde artış göstermiştir. Ancak ulaşılan tüketim düzeyi ABD, S. Arabistan, İsrail, İngiltere, İspanya gibi diğer

bazı ülkelerle karşılaştırıldığında oldukça düşüktür.

Tavuk eti tüketiminin yüksek olduğu batı ülkelerinde kişi başına yıllık kırmızı et tüketiminin de yüksek olduğu unutulmamalıdır. Çizelge 1’de verilen tüketim değerlerine bakıldığında ve ulaşılan tüketim düzeyi dikkate alındığında Türkiye’de tavuk eti talebinin doyum noktasından çok uzakta olduğu görülebilir. Tüketimi etkileyen değişkenler arasında fiyat, gelir, ikame ürün fiyatı, şehirleşme oranı, tüketim alışkanlıklarındaki değişme sayılabilir. Belirtilen değişkenlerin tüketim üzerinde etkili olup olmadığı ve etkisinin ne miktarda ve nasıl olduğunu anlamak için talep modeli tahmini gereklidir.

Çizelge 1. Türkiye’de ve Diğer Bazı Ülkelerde Kişi Başına Yıllık Tavuk Eti Tüketimi (Kg)

| Ülkeler      | 1985 | 1990 | 1995 |
|--------------|------|------|------|
| Türkiye      | 4.2  | 4.6  | 8.0  |
| A.B.D.       | 25.4 | 31.8 | 37.9 |
| Almanya      | 7.4  | 7.5  | 7.4  |
| Danimarka    | 9.7  | 9.9  | 12.5 |
| Fransa       | 11.9 | 13.9 | 11.2 |
| Hollanda     | 11.8 | 12.0 | 15.2 |
| S. Arabistan | 26.3 | 31.9 | 30.9 |
| İngiltere    | 13.1 | 15.7 | 18.4 |
| İspanya      | 21.9 | 22.0 | 22.0 |
| İsrail       | 28.0 | 23.3 | 32.1 |
| İtalya       | 13.7 | 14.4 | 11.6 |
| Yunanistan   | 13.7 | 15.1 | 14.8 |

Kaynak: Testik (1996).

Çizelge 2’de incelenen dönemde tavuk eti fiyatları reel olarak azalırken, ikame ürün kabul edilen kırmızı et fiyatlarında (koyun ve sığır) reel olarak yükselme görülmektedir. Çizelge 2’de 1971-73 döneminde yıllık ortalama tavuk eti ve koyun eti fiyatları birbirine çok yakın iken son yıllarda tavuk eti fiyatları ile kırmızı et fiyatları arasında önemli fark oluşmuştur. 1991-93 dönemi yıllık ortalama değerler itibariyle koyun eti fiyatları tavuk eti fiyatlarından 1.82 ve sığır eti fiyatları 1.98 kat daha fazladır. Çizelge 2’nin altıncı sütununda verilen tavuk başına üretici eline geçen fiyatlarda önemli bir düşüş görülmemektedir. Ancak üretici fiyatlarındaki gelişme tavuk canlı ağırlığındaki gelişmeyi yansıtmamaktadır. Perakende fiyatlar ile üretici fiyatları arasında sağlıklı bir karşılaştırma yapabilmek için canlı ağırlıkta sağlanan verim artışına karşılık gelen parasal değeri de üretici eline geçen

fiyattan düşmek gerekir.

Çizelge 2. Yıllar Göre Tavuk Eti Tüketimi ve Fiyatları İle Kırmızı Et Fiyatları, Üretici Fiyatları ve Kişi Başına Gelirdeki Gelişmeler

| Yıl     | TÜ.  | T.F   | K.F    | S.F    | Ü.F*   | Gelir     |
|---------|------|-------|--------|--------|--------|-----------|
| 1970    | 0.82 | 87.1  | 80.6   | 71.6   | 94.8   | 969993.3  |
| 1971    | 1.30 | 84.0  | 82.9   | 78.5   | 97.2   | 1006138.0 |
| 1972    | 1.48 | 94.7  | 97.0   | 93.7   | 122.8  | 1026279.0 |
| 1973    | 1.44 | 90.4  | 94.6   | 90.8   | 117.2  | 776164.6  |
| 1974    | 1.61 | 83.0  | 88.3   | 85.2   | 106.0  | 874718.6  |
| 1975    | 1.75 | 82.6  | 85.8   | 80.8   | 100.3  | 857847.0  |
| 1976    | 1.93 | 102.0 | 105.1  | 100.3  | 108.9  | 954542.6  |
| 1977    | 1.94 | 94.3  | 111.7  | 109.7  | 118.8  | 983856.2  |
| 1978    | 1.81 | 73.0  | 118.5  | 115.7  | 135.8  | 964398.6  |
| 1979    | 1.86 | 80.7  | 92.4   | 109.8  | 110.6  | 900484.1  |
| 1980    | 1.55 | 74.7  | 106.8  | 105.5  | 201.3  | 935934.5  |
| 1981    | 1.47 | 90.6  | 98.6   | 107.9  | 105.2  | 938897.7  |
| 1982    | 1.28 | 79.3  | 86.4   | 93.8   | 100.4  | 961657.9  |
| 1983    | 1.69 | 71.5  | 111.2  | 85.0   | 95.3   | 991472.1  |
| 1984    | 2.22 | 71.0  | 107.0  | 111.5  | 87.1   | 1030958.0 |
| 1985    | 2.58 | 60.7  | 103.5  | 101.0  | 92.4   | 988754.3  |
| 1986    | 3.23 | 55.5  | 96.8   | 95.3   | 87.6   | 1021209.0 |
| 1987    | 4.59 | 61.0  | 120.1  | 122.1  | 106.2  | 1415803.0 |
| 1988    | 5.72 | 56.3  | 101.7  | 106.5  | 86.3   | 1383348.0 |
| 1989    | 5.41 | 57.0  | 93.3   | 99.3   | 82.7   | 1349449.0 |
| 1990    | 5.15 | 62.6  | 102.6  | 112.3  | 88.9   | 1477144.0 |
| 1991    | 5.18 | 62.6  | 109.0  | 121.0  | 94.5   | 1490174.0 |
| 1992    | 5.56 | 61.2  | 114.1  | 122.0  | 103.2  | 1670126.0 |
| 1993    | 6.05 | 60.2  | 111.3  | 120.8  | 96.6   | 1681467.0 |
| 1971-73 | 1.20 | 88.60 | 86.80  | 81.33  | 104.93 | 1000803.4 |
| 1981-83 | 1.48 | 80.47 | 98.73  | 95.57  | 100.3  | 964009.2  |
| 1991-93 | 5.60 | 61.33 | 111.47 | 121.27 | 98.1   | 1613922.3 |

TÜ ( kişi başına yıllık tüketim), TF (perakende tavuk eti fiyatı TL/Kg), KF (perakende koyun eti fiyatı TL/Kg) , SF (perakende sığır eti fiyatı TL/Kg), ÜF (üretici elinegeçen tavuk fiyatı TL/Adet) ve Gelir (Yıllık Kişi Başına TL) Perakende fiyatlarla üretici elinegeçen fiyatlar arasında karşılaştırma yapabilmek açısından üretici eline geçen fiyatlar 1978-79 = 100 bazlı Kentel Yerler Tüketici Fiyatları İndeksi ile reel fiyata dönüştürülmüştür.



### Tavuk Eti Talep Modelinin Ekonometrik Tahmin Sonuçları

Fiyat bağımlı talep modelinden fiyat-talep esnekliği yerine fiyat fleksibilitesi hesaplanır. Eğer modellenen ürünün tam bir ikamesi yok ise fleksibilitenin tersi fiyat-talep esnekliğini verir (Tomek and Robinson, 1991). Çabuk bozulan (perishable) tarım ürünleri için fiyat bağımlı talep modeli kurulması daha uygundur. Çünkü üretim gerçekleşmiştir ve fazla bekletilmeden pazara sürülmesi gerekir. Bu durumda fiyat miktar tarafından belirlenir. Eğer üretimin tümü aynı dönem (yıl) içinde tüketiliyorsa ve stok olmadığı kabul edilirse tavuk eti fiyatı pazara arz edilen tavuk eti miktarının bir fonksiyonudur. Tarım ekonomisi alanında fiyat bağımlı mal modeli çalışmalarına Huang (1985)'in A.B.D.'de aylık et ürünleri talep ilişkisi, Wohlgenant (1989)'un tarımsal ürünler için talep, Hallam (1990)'un Dünya kakao pazarı, Alogoskoufis ve Nicholas (1991)'in ikili yapıli gösterim pazarda fiyat ve miktar ayarlamaları, Carman ve Green (1991)'in California Avakodo pazarı ve Ward ve Lambert (1993)'ün A.B.D.'de sığır eti talep çalışmaları örnek verilebilir.

Çizelge 3. EKK Yöntemi İle Tavuk Eti Fiyat Modeli Tahmin Sonuçları

| Katsayılar                      | Bağımlı değişken<br>tavuk eti fiyatı | Test istatistikleri için<br>kritik değerler |
|---------------------------------|--------------------------------------|---|
| Sabit terim ( $\alpha$ )        | -0.10<br>(-0.10)                     | $t_{0.05} (20 \text{ ve } 21) = 2.08$       |
| Tüketim ( $\beta_1$ )           | -0.21<br>(-6.81)*                    |   |
| Kırmızı et fiyatı ( $\beta_2$ ) | 1.02<br>(4.67)*                      |   |
| $R^2$                           | 0.83                                 |   |
| F                               | 53.4                                 | $F_{0.05} (2, 21) = 3.46$                   |
| D.W.                            | 1.39                                 | $d_L = 0.96$ ve $d_U = 1.29$                |
| B-P-G                           | 2.24                                 | $\chi^2_{0.05, 2} = 5.99$                   |
| Glejser test                    | 1.50                                 | $\chi^2_{0.05, 2} = 5.99$                   |
| Hausman (fiyat bağımlı)         | 0.02                                 | $\chi^2_{0.05, 1} = 3.84$                   |
| Hausman (miktar bağımlı)        | 5.78                                 | $\chi^2_{0.05, 1} = 3.84$                   |
| RESET2                          | 2.66                                 | $F_{0.05} (1, 20) = 4.35$                   |
| RESET3                          | 1.32                                 | $F_{0.05} (2, 19) = 3.52$                   |
| RESET4                          | 1.55                                 | $F_{0.05} (3, 18) = 3.16$                   |

Not: Parantez içindeki değerler t değerleridir. Çift-logaritmik modelde katsayılar doğrudan

fleksibiliteleri verir. \* katsayıların 0.01 önem düzeyinde anlamlı olduklarını gösterir.

Çizelge 3'de fiyat bağımlı talep modelinin çift-logaritmik fonksiyonel formda EKK ile tahmininden elde edilen sonuçlar verilmiştir. Çizelge 3'de verilen sonuçlara bakıldığında açıklayıcı değişkenlerin katsayılarının 0.01 önem seviyesinde anlamlı olduğu ve belirleme katsayısı  $R^2$ 'nin 0.83 olduğu görülmektedir. F değeri  $R^2$ 'nin anlamlı olduğunu veya açıklayıcı değişkenlerin fiyat üzerine etkisinin anlamlı olduğunu, D.W. hata terimlerinin birbirleriyle ilişkili olmadıklarını, B-P-G ve Glejser istatistiği varyansın değişken olmadığını (t ve F testleri geçerlidir) ve RESET (regression specification error test) testler regresyon modelinin hatasız tanımlandığını göstermektedir. Hausman testler ise fiyat bağımlı talep modeli tahmininin EKK ile yapılabileceğini göstermektedir. Açıklayıcı değişkenlerin katsayılarından fiyat fleksibilitesi -0.21 ve çapraz-fiyat fleksibilitesi 1.02 olarak hesaplanabilir. Bu katsayılar pazara arz edilen tavuk eti miktarı % 1 artığında tavuk eti perakende fiyatlarının % 0.21 azalacağını ve tavuk eti perakende fiyatı ile kırmızı et fiyatları arasındaki çapraz fleksibilitenin 1.02 olduğunu göstermektedir. Kırmızı et fiyatları % 1 artığında tavuk eti fiyatları da %1 artacaktır.

Tavuk eti talep modelinin (eşitlik 1) çift-logaritmik formda ADY ile tahmininden elde edilen sonuçlar çizelge 4'de verilmiştir. Çizelge 4'de tahmin sonuçları verilen farklı talep modellerinin, ADY ile tahmininde araç değişken olarak şehirleşme oranı kullanılmıştır. Trend değişkeni de araç değişken olarak denenmiş, ancak şehirleşme oranından daha iyi sonuç vermemiştir. Tanımlama hatasından kaçınmak için talep modelinde eşitliğin sağ tarafında alternatif dışsal değişkenler kullanılmıştır. Çizelge 4'de verilen modeller karşılaştırmalı olarak incelenirse, tavuk eti talebini Model (B)'nin temsil ettiği görülür. Eğer Model (A) ile Model (B) karşılaştırılır ise Model (A)'da açıklayıcı değişkenlerden birinin ilişkiyi açıklamaya katkısının sıfır veya çok az olduğu görülür. Model (A)'da kısmi korelasyon katsayılarına bakıldığında bu değişkenin kırmızı et fiyatları olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kısmi korelasyon katsayısı en düşük olan değişken kırmızı et fiyatıdır. Nitekim fiyat bağımlı talep modelinde tavuk eti fiyatları ile kırmızı et fiyatları arasındaki fileksibilite katsayısının 1.02 olduğu gözönüne alındığında, kırmızı et fiyatlarının talep modeline alınmasının çoklu doğrusallığa neden olacağı anlaşılır. Kırmızı et fiyatının talep modelinin dışında tutulması talep modelinden daha tutarlı katsayıların hesaplanması için gereklidir. Model (A)'dan kırmızı et fiyatı çıkarıldığında kalan değişkenler aynı  $R^2$ 'yi vermektedir. Model (C)'de kırmızı et fiyatı yerine tüketim alışkanlığının talep

modeline alınması, talep modelinde  $R^2$ 'yi yükseltmemiş ve Model (D)'de de kırmızı et değişkeninin katsayısının işareti beklenenin tersi yönde çıkmıştır.

Model (B) , Model (C) ve Model (D) arasında, model seçim kriterleri dikkate alındığında hata mutlak değeri toplamı en düşük Model (B) ve gözlem değerleri ile tahmin değerleri arasında en yüksek  $*R^2$  veren de Model (B) dir. Diğer yandan D(h) istatistiğine göre Model (B)'de otokorelasyon problemi yok iken Model (C)'de D.W. istatistiği otokorelasyon konusunda kararsızlık bölgesinde yer almaktadır. Çizelgede üçüncü sütundaki Model (B)'nin sonuçlarının hem istatistiki hemde ekonomik açıdan diğerlerinden üstün olduğu görülmektedir. Çizelgede parametreler doğrudan esneklikleri vermektedir. Model (B)'nin sonuçlarına göre tavuk etinin kısa dönem gelir talep esneklik katsayısı 0.46 ve fiyat-talep esneklik katsayısı -0.68 dir. Talep modelinde tüketim alışkanlığının tüketim üzerine etkisi oldukça anlamlı bulunmuştur.

Çizelge 4. ADY İle Tavuk Eti Talep Modeli Tahmin Sonuçları

| Değişkenler             | Model (A)        | Model (B)               | Model (C)          | Model (D)               |
|-------------------------|------------------|-------------------------|--------------------|-------------------------|
| Sabit terim             | -4.81<br>(-1.26) | -3.12<br>(-0.74)        | -12.10<br>(-1.92)  | -6.50<br>(-1.58)        |
| Gelir                   | 0.42<br>(1.62)   | <b>0.46</b><br>(1.79)   | 0.99<br>(2.42)     | 0.57<br>(2.11)          |
| Tavuk eti fiyatı        | -0.97<br>(-1.84) | <b>-0.68</b><br>(-1.91) | -2.68<br>(-3.68)   |                         |
| Tüketim ( $Q_{t-1}$ )   | 0.63<br>(5.29)   | <b>0.66</b><br>(5.53)   |                    | 0.78<br>(7.44)          |
| Kırmızı et fiyatı       | 0.79<br>(1.17)   |                         | 2.37<br>(2.21)     | <b>-0.25</b><br>(-0.64) |
| $R^2$                   | <b>0.94</b>      | <b>0.94</b>             | <b>0.84</b>        | <b>0.94</b>             |
| $*R^2$                  | 0.95             | 0.94                    | 0.84               | 0.93                    |
| D(h)                    | 0.10             | 0.18                    | <b>D.W. (1.33)</b> | 0.95                    |
| SAE <sup>2</sup>        | 2.45             | <b>2.52</b>             | 4.79               | 2.80                    |
| Gelir**                 | 0.35             | 0.37                    | 0.47               | 0.43                    |
| Tavuk eti fiyatı**      | -0.39            | -0.39                   | -0.64              |                         |
| Tüketim ( $Q_{t-1}$ )** | 0.77             | 0.77                    |                    | 0.86                    |
| Kırmızı et fiyatı**     | <b>0.26</b>      |                         | 0.44               | <b>-0.14</b>            |

Not: Parantez içindeki değerler asimtotik t değerleridir. Çift-logaritmik modelde katsayılar

<sup>2</sup> Hataların mutlak değerlerinin toplamı

doğrudan esneklikleri verir. D.W. kritik değerleri:  $d_L = 0.88$  ve  $d_U = 1.40$ .  $R^2$  değerleri 1- açıklanamayan varyans oranı olarak hesaplanmıştır. \*gözlem değerleri ile tahmin değerleri arasındaki  $R^2$  değeridir. \*\*Kısmi korelasyon katsayılarını gösterir.

### TARTIŞMA ve SONUÇLAR

Tavuk eti pazarı için tanımlanan fiyat ve talep modellerinin tahmininden elde edilen sonuçları karşılaştıracak zaman serisi çalışmaları oldukça azdır. Diğer yandan sonuçlar karşılaştırılırken kullanılan veri tipini ve kapsadığı alanı gözönünde bulundurmak gerekir. Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar öncelikle kendi içerisinde tutarlıdır ve istatistiki olarak tatmin edicidir. Nitekim fiyat bağımlı talep modelinden elde edilen tavuk eti ile kırmızı et arasındaki fiyat fleksibilitesi 1.02 bulunmuş ve talep modeli, kırmızı eti eşitliğin sağ tarafında dışsal değişken olarak kullanılmayı reddetmiştir. Bu çalışmada, fiyat fleksibilitesi -0.21, tavuk eti-kırmızı et fiyat fleksibilitesi 1.02, gelir talep esneklik katsayısı 0.46 ve fiyat talep esneklik katsayısı -0.68 olarak hesaplanmıştır. Sonuçlar kullanılırken verilerin yeterlilik ve tutarlılık durumu dikkate alınmalıdır. Çünkü tüketim verilerinin hesaplamasında tahmini olarak belirlenmiş üretim ve nüfus verileri kullanılmıştır. Tavuk eti gelir-harcama esnekliğinin hesaplandığı diğer bazı çalışmalardan elde edilen sonuçlar aşağıda verilmiştir. Hanta (1994) Adana kentsel alanda yaptığı yatay kesit çalışmasında tavuk etinin gelir-harcama esnekliğini 0.24 bulmuştur. Ancak Hanta (1994)'ün çalışmasında kullanılan-çift-logaritmik Engel fonksiyonunda determinasyon katsayısı ( $R^2$ ) çok düşüktür. Koç (1995)'in "DİE 1987 Hanehalkı Gelir ve Tüketim Anketi Sonuçları: Tüketim Harcamaları" çalışmasının gruplandırılmış verilerinden "Working-Leser", talep modeliyle yapmış olduğu çalışmada, tavuk etinin harcama esnekliği Türkiye kentsel kesimi için 0.95 ve kırsal kesim için 0.92 olarak hesaplamıştır. Ekinci (1986) zaman serisi verileriyle yaptığı çalışmada Türkiye'de tavuk etinin harcama esnekliğini 1.2 bulmuştur. Koç ve Oğuz (1997) Konya kentsel alanda yaptıkları yatay kesit çalışmasında tavuk etinin harcama esnekliğini 0.75, Koç ve ark., (1997) Adana kentsel alanda yaptıkları yatay kesit çalışmasında tavuk etinin harcama esnekliğini 0.60 olarak bulmuşlardır.

### KAYNAKLAR

- Alogoskoufis G and B. Nicholas., 1991. Price and Quantity Adjustment in a Dual Character Market The Case of Greek Poultry Sector. *Agricultural Economics*, 6(1991)79-89.
- Carman H. F and G. D. Richard, 1991. Commodity Supply Response To A Producer Financed Advertising Program: The California Avocado Industry.

- University of California, Davis 95616.
- DPT., Çeşitli Yıllar. Yıllık Programlar: Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, DPT yayınları, Ankara.
- DPT., 1991. VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı Hayvancılık ÖİK Raporu. Yayın No:DPT:2267-ÖİK:387, Eylül 1991, Ankara.
- Ekinci S.,1996. Türkiye'de Bazı Gıda Maddelerinin Talep Analizi. Ç.Ü., Fen Bilimleri Enstitüsü, Master Tezi, No:1154, Eylül 1996, Adana.
- Gujarati D.N., 1988. Basic Econometrics, McGraw-Hill Book Company.
- Hallam D., 1990. Econometric Modelling of Agricultural Commodity Markets. Routledge, London and New York.
- Hanta B., 1994. Adana İli Kentsel Alanda Hayvansal Gıda Tüketim Yapısı. Ç.Ü., Fen Bilimleri Enstitüsü, Master Tezi, Eylül 1996, Adana.
- Huang K.S., 1985. Monthly Demand Relationships of U.S Meat Commodities. *Agricultural Economics Research*, 37(3), 23-29.
- Koç A., 1995. Türkiye'de Kırmızı Et Arz ve Talebinin Ekonometrik Analizi ve Kırmızı Et Sanayi Yapısı İle İşleyişinin İncelenmesi. Ç.Ü., Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, No:288, Şubat 1995, Adana.
- Koç A ve C. Oğuz, 1997. Et Tüketimi ve Harcama Esneklikleri: Konya İli Şehir Merkezinde Bir Yatay Kesit Çalışması. *Türk Tarım ve Ormanlık Dergisi*, 1997, 21(2):157-164.
- Koç A., E. Aktaş, Ş. Akdemir, 1997. Adana'da Et Tüketimi ve Harcama Esneklikleri: Bir Yatay Kesit Çalışması., *Ç.Ü.Z.F., Dergisi*, 1997, 12(2):1-10.
- Maddala G. S., 1992. Introduction to Econometrics, Macmillan Publishing Company, Second Edition, New York.
- OECD., 1994. Ülke Tarım Politikaları ve Ticareti, Türkiye Raporu. OECD, Paris.
- Pindyck S. P and R. Daniel., 1991. Econometrics Models and Econometrics Forecasts. Third Editions, McGraw-Hill, Inc.
- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 1994. The Development of The Livestock Subsector in Turkey: Turkish Livestock Strategy Study, Main Report, Şubat 1994.
- Testik A., 1996. Dünya'da ve Türkiye'de Kümes Hayvanları ile İlgili Bazı İstatistiki Veriler. *Ulusal Kümes Hayvanları Sempozyumu* 96, Ç.Ü. Z.F. 27-29 Kasım 1996, Adana.
- Tomek W. G and K. Robinson, 1991. Agricultural Product Prices. Second Printing, Cornell University Press, Ithaca and London.
- Thurman W. N., 1987. The Poultry Market: Demand Stability and Industry Structure. *American Journal of Agricultural Economics*, Vol.69, Number.1, February, 1987,30-37.
- Ward R. W and C. Lambert, 1993. Generic Promotion of Beef: Measuring the Impact of the US Beef Checkoff. *Journal of Agricultural Economics*, 44(3), September 1993, 456-465.

- Wohlgenant M. K., 1989. Demand for Farm Output in a Complete System of Demand Function. *American Journal of Agricultural Economics*, May, 1989, 241-252.
- White K.J., 1993. Shazam Econometric Computer Program, Version 7.0, McGraw-Hill Book Company.

## TÜRKİYE'DE TARIM ÜRÜNLERİ PİYASALARINA YÖNELİK MÜDAHALELER VE BU MÜDAHALELER SONUCU ORTAYA ÇIKAN FİYAT ÇARPIKLIGI

M.Necat ÖREN \*

### 1.ÖZET

Bu çalışmada, ülkemizde tarım ürünleri piyasalarına yönelik müdahaleler ile dengede olmayan döviz kurları sonucu, ortaya çıkan fiyat farklılaşmaları (fiyat çarpıklığı)'nın boyutu belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla, başlıca bitkisel ve hayvansal ürünler için yurtiçi ve referans (dünya) fiyatları kullanılarak Nominal ve Reel Koruma Katsayıları (NKK ve RKK) hesaplanmıştır. Buna göre, doğrudan müdahalelerin fiyatlarda yarattığı çarpıklığı ölçen NKK, özellikle 1990'ların başında 1'in oldukça üzerindedir. Ancak, döviz kurlarının dengede olmamasının etkisini de içeren RKK, 1980'lerin başında genellikle 1'in altındadır. Bu durum, ülkemizde doğrudan müdahalelerle üreticilerin genellikle korunduğunu, ancak dengede olmayan döviz kurlarından kaynaklanan vergilendirme de dikkate alındığında, korumanın NKK hesaplamalarıyla belirlendiği kadar yüksek olmayıp, hatta bazı yıllar negatif olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, ülkemizde, başta süt ve sığır eti olmak üzere, yeterlilik derecesinin düşük olduğu ürünlere daha fazla fiyat desteği ve koruma sağlanmaktadır.

### 2. ABSTRACT

#### The Interventions In Agricultural Product Markets And Price Distortions Caused By These Interventions In Turkey

In this study, the extent of price distortions on agricultural product prices caused by interventions in agricultural markets and exchange rates has been estimated. In this context, Nominal and Real Protection Coefficients (NPCs and RPCs) have been estimated for main agricultural products by using domestic and reference prices. The research results have shown that, NPCs which measure the extent of price distortions caused by direct interventions, were more than 1, particularly at the beginning of 1990s. However, RPCs, which take into account both direct price distortions and indirect distortions through exchange rate, were below 1 at the beginning of 1980s. These results confirm that, although government tends to protect domestic producers, taxation caused by disequilibrium exchange rates

\* Yrd.Doç.Dr. Ç Ü Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

exceeds any direct price protection in some years. On the other hand, particularly some products, which their self - sufficiency degrees are low, such as milk and beef, are relatively more protected in Turkey.

### 3. GİRİŞ

Tarım sektörüne müdahale, dünyada olduğu gibi ülkemizde de uzun yıllardan beri tartışılmakla beraber süregelen bir uygulamadır. Pazar ekonomisinin benimsendiği çağdaş toplumlarda, üretici ve tüketici olarak piyasada yer alan milyonlarca karar biriminin eğilimleri, özlem ve beklentileri ile kıt kaynakların çeşitli üretim kolları arasındaki dağılımları konusunda en etkili faktör fiyatlardır (Üstünel, 1983). Bu nedenle, ülkeler sık sık piyasalara müdahale ederek, özellikle tarım ürünleri fiyat oluşumunu etkilemektedirler.

Tarım ürünleri piyasalarına yönelik bu tür müdahaleler, ülke tarımları arasında performans farkı yarattığı gibi, fiyat farklılığı da yaratan en önemli etkenlerdir. Başlıcaları ; pazar fiyatı destekleri, vergiler, sübvansiyonlar, tarifeler, kotalar ve döviz kuru piyasalarına yönelik müdahalelerdir. Bu tür politikaların tarım ürünleri fiyatlarında neden olduğu çarpıklığın boyutunu ölçmek mümkündür. Ancak, her bir uygulamanın fiyat çarpıklığına katkısını ayrı ayrı belirlemek mümkün olmadığı gibi, gerekli olmadığı da belirtilmektedir (OECD, 1994).

Gelişmiş ülkelerde önceleri, ticaret kısıtlamaları ve doğrudan fiyat destekleriyle yerli üreticiler sıkı bir şekilde korunmaktaydı. Buna karşın gelişmekte olan ülkelerde, tarım kesimi çoğunlukla ihracat vergileri ve gerçek değerinin üzerinde belirlenen döviz kuru politikalarıyla vergilendirilmiştir (Fulginiti ; Shogren, 1992). Diğer taraftan, gelişmekte olan ülkeler, tarım kesimini koruma eğiliminde olsalar bile, döviz kurlarının gerçek değerinin üzerinde belirlenmesi (ulusal para biriminin değerli tutulması) nedeniyle ortaya çıkan vergilendirme, genellikle bu kesime sağlanan desteklerin üzerinde gerçekleşmesine neden olmaktadır(Taylor ; Phillips, 1992).

Türkiye’de uygulamalarında bir kararlılık ve bütünlük olmamakla beraber, tarım kesimi uzun yıllardan beri fiyat ve fiyat dışı yöntemlerle desteklenmektedir. Tarıma sağlanan desteklerin büyük bölümünü pazar fiyatı destekleri oluşturmaktadır. Genellikle dış ticaret önlemleriyle birlikte uygulanan ve üretici eline geçen fiyatları etkilemeye yönelik bu tür destekler, tüketici fiyatlarının da yükselmesi yönünde etkili olmaktadır (Ören,1994). Ancak, son yıllarda, fiyat çarpıklığına neden olarak kaynak dağılımını etkileyen bu tür müdahaleler, bütçe ve tüketiciler üzerindeki ağır etkilerinin yanı sıra, tarım kesiminde durgunluğa neden olduğu gerekçesiyle sıkça tartışılır duruma gelmiştir.



Bu çalışmada, tarım ürünleri fiyatları üzerinde doğrudan ve dolaylı etkide bulunan müdahaleler sonucu, ürün fiyatlarında ortaya çıkan çarpıklıkların boyutu, ülkemiz tarımsal üretim değerinin yaklaşık yarısını oluşturan ürünler için hesaplanmış, sonuçlar değerlendirilmiştir.

#### 4. MATERYAL VE YÖNTEM

Tarım ürünleri piyasalarına yönelik doğrudan fiyat müdahalelerinin etkilerini ve üretici eline geçen fiyatlarda ne ölçüde çarpıklığa neden olduğunu ölçmenin en basit yolu Nominal Koruma Katsayılarıdır (NKK). Herhangi bir ürün için NKK, o ürünün yurtiçi fiyatının ( $P_i^d$ ) yine o ürünün resmi döviz kuru üzerinden hesaplanan sınır veya referans ( $P_i^b$ ) fiyatına oranıdır (Sadoulet ; Janvry, 1989):

$$NKK_i = \frac{P_i^d}{P_i^b}, \text{ Burada ;}$$

$NKK_i > 1$  ise üreticilerin korunduğu, tüketicilerin vergilendirildiği,  $NKK_i < 1$  ise üreticilerin vergilendirildiği, tüketicilerin korunduğu,  $NKK_i = 1$  ise fiyatların dengede olduğu anlamına gelmektedir.

NKK, Nominal Koruma Oranı (NKO) şeklinde de yazılabilir. Bu durumda yukarıdaki eşitlik :

$$NKO_i = \left[ \frac{P_i^d}{P_i^b} - 1 \right] * 100$$

şeklini alır (Gardner, 1987) ve koruma oranı yüzde olarak ifade edilir.

#### 4.1. NKK ve NKO Hesaplamalarında Kullanılan Veriler

Doğrudan ve dolaylı müdahalelerin tarım ürünleri fiyatlarında ne ölçüde çarpıklığa neden olduğunun gerçek boyutunu ortaya koyabilmek, her şeyden önce bu amaçla kullanılan verilerin doğruluğuna bağlıdır. Bu bakımdan, NKK hesaplamalarında kullanılan veriler ve elde edilmiş biçimleri aşağıda ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

##### 4.1.1. Üretici Fiyatları

NKK hesaplamalarında, devlet müdahaleleri sonucu ürün fiyatlarında ortaya çıkan çarpıklığın belirlenmesi amaçlandığından, üretici fiyatları olarak, devlet kuruluşları ile kooperatif niteliğinde olan kuruluşların ürün alımında üreticilere ödedikleri fiyatlar kullanılmıştır. Söz konusu kuruluşlar ile bu kuruluşların çalışma alanına giren ürünler aşağıda verilmiştir.

TMO : Buğday, arpa, mısır

TSKB : Ayçiçeği, pamuk

TŞFAŞ : Şeker pancarı

TSEK : Süt (TSEK 1995 yılında özelleştirildi)

EBK : Sığır eti, koyun eti, tavuk eti

Bu kuruluşların devlet ve/veya kendi nam ve hesaplarına yapmış oldukları alımlarda, üreticilere yapmış oldukları toplam ödemeler, toplam alım miktarlarına bölünerek ortalama alım fiyatları hesaplanmıştır. Yumurtada ise, DİE'nin Toptan Eşya Fiyatları İndeksi hesaplamalarında kullanmış olduğu ortalama fiyatlar dikkate alınmıştır.

Çalışma kapsamına, müdahalelerin etkisinin daha açık görülebilmesi amacıyla, destekleme fiyat ve alım politikaları ile dış ticaret önlemlerine en fazla konu olan ürünlerin alınmasına dikkat edilmiştir. Bu ürünler; buğday, arpa, mısır, ayçiçeği, pamuk, şeker pancarı, sığır ve dana eti, koyun eti, tavuk eti ve yumurtadır. Söz konusu ürünler, toplam tarımsal üretim değerinin yaklaşık yarısını oluşturmaları bakımından temsil niteliklerinin yüksek olduğu düşünülmektedir.

#### 4.1.2. Referans (Sınır) Fiyatları

NKK hesaplamalarında kullanılacak referans fiyatlarının belirlenmesi konusunda, temelde iki önemli sorunla karşılaşmaktadır. Bunlardan birincisi hangi uluslararası pazar fiyatlarının referans fiyatları olarak kabul edileceğidir. Çünkü bu fiyatlar da genellikle istikrarlı ve müdahalesiz fiyatlar olmayıp, özellikle "büyük ülke" politikalarının etkisi altındadırlar. Diğer taraftan, uygulamada pek mümkün olmamakla beraber, iç ve dış fiyatların benzer kalitede ürünlere ait olması gerekir.

Uluslararası literatürlerde referans fiyatlarının belirlenmesi konusunda çeşitli yaklaşımlara rastlanılmaktadır (Taylor ; Phillips,1991). Bu çalışmada referans fiyatları olarak OECD (1994) tarafından Türkiye için Üretici ve Tüketici Sübvansiyon Eşdeğeri ölçümünde kullanılan fiyatlar esas alınmıştır. Söz konusu çalışmada sınır fiyatlarının kararlaştırılmasında temel yaklaşım; Türkiye'nin net ithalatçı olduğu ürünlerde CIF ithal fiyatları, net ihracatçı olduğu ürünlerde ise FOB ihrac fiyatlarının kullanılarak birim dış ticaret değerlerinin hesaplanması şeklindedir. Taylor ve Phillips (1991) tarafından yapılan çalışmada da sınır fiyatları benzer yaklaşımla hesaplanmıştır.

Referans fiyatları konusunda karşılaşılan ikinci temel sorun, hangi döviz kurunun kullanılacağıdır. Bu çalışmada denge (müdahalesiz) fiyat olarak kabul edilen sınır fiyatları ( $P^b$ ), resmi döviz kuru üzerinden TL olarak hesaplanmıştır. Diğer bir ifadeyle, Amerikan Doları (USD) olarak ifade edilen dünya fiyatları ( $P^s$ ) resmi döviz kuruyla ( $e$ ) çarpılarak TL'ye dönüştürülmüştür.

$$P^b = e P^s$$

Ancak, burada karşılaşılan sorun, pek çok gelişmekte olan ülkede olduğu gibi Türkiye'de de USD resmi kuru (e), uzun yıllar sıkı bir kontrol altında ve gerçek değerinin (e\*) üzerinde tutulmasıdır. Türkiye'de, Mayıs'1981'den sonra döviz kurları serbest piyasa ekonomisi tercihi içerisinde, günlük olarak ve piyasa koşullarına göre belirlenmeye başlanmasıyla USD kurunda düşme eğilimi baş göstermiş, ancak genellikle yine gerçek değerinin üzerinde seyretmiştir. Bu durum, nominal kur (e) üzerinden hesaplanan sınır fiyatının (P<sup>b</sup>) reel kur (e<sup>\*</sup>) üzerinden hesaplanan (P<sup>b\*</sup>) altında tahmin edilmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla, dengede olmayan resmi kurdan hareketle hesaplanan NKK değerleri daha fazla çıkmaktadır. Bu bakımdan, doğrudan fiyat müdahalelerinin yanında, resmi kur politikalarının fiyatlar üzerindeki etkisinin de ölçülebilmesi için USD'nin TL cinsinden gerçek değerinin bilinmesi gerekmektedir. Bu çalışmada, USD'nin TL cinsinden gerçek değerinin hesaplanmasında, DPT tarafından Ocak'1982 yılı baz alınarak hesaplanan reel kur indeksinden (DPT,1997) yararlanılmıştır. Bu indeks kullanılarak, sınır fiyatları reel kura göre hesaplanmış ve NKK tahminlerinde kullanılmıştır

Reel kura göre hesaplanan NKK, Reel Koruma Katsayısı (RKK) adını almaktadır (Sadoulet ; Janvry, 1995). NKK'da olduğu gibi, RKK da yüzde olarak (RKO) ifade edilebilmektedir.

RKK hesaplamalarıyla herhangi bir ürüne yönelik doğrudan müdahalelerin yanında, resmi döviz kuru yoluyla dolaylı müdahalelerin fiyatlar üzerindeki toplam etkisi birlikte dikkate alınmış olmaktadır.

Bu çalışmada resmi döviz kurunun fiyatlarda meydana getirdiği ilave çarpıklığın boyutu (k), e/e\* şeklinde ölçülmüştür. Bu durumda, reel kur üzerinden sınır fiyatı (P<sup>b\*</sup>) ve RKK şu şekilde hesaplanabilecektir

$$P_i^{b*} = e^* P_i^b$$

$$RKK_i = \left[ \frac{P_i^d}{P_i^{b*}} \right] = \left[ \frac{e}{e^*} \right] \left[ \frac{P_i^d}{P_i^b} \right] = (k) (NKK_i)$$

Türkiye'de TL'nin USD karşısındaki değeri yapay olarak genelde yüksek belirlendiğinden ; e < e\*, p<sup>b</sup> < p<sup>b\*</sup>, k < 1 ve NKK > RKK olacaktır.

Çalışmada, herbir ürünün yurtiçi üretim miktarı, yurtiçi ve referans fiyatlarıyla ayrı ayrı çarpılarak toplanmış, buradan hareketle ortalama (bitkisel, hayvansal ve genel) koruma katsayıları ağırlıklı olarak hesaplanmıştır

## 5. ARAŞTIRMA BULGULARI

Dünya fiyatları ile yurtiçi üretici ve tüketici fiyatları arasında farklılıklara neden olan piyasa fiyatı destekleri, ülkemiz tarımsal destekleme sisteminin esasını oluşturmaktadır. Örneğin, 1995 yılında tarıma aktarılan 2,3 milyar dolarlık kaynağın yaklaşık % 65'ini piyasa fiyatı destekleri oluşturmaktadır (Yener ve ark., 1996).

Türkiye'de belli bir fiyatla piyasaya müdahale ederek, tarımsal üretimin ya da üreticilerin desteklenmesi sistemi ilk olarak 1932 yılında buğdayla başlamış ve o tarihten günümüze kadar, uygulanmalarında bir kararlılık olmamakla beraber süregelmiştir. İç pazara yönelik fiyat desteklerinin etkili olabilmesi ya da iç fiyatların korunabilmesi amacıyla da, bu tür politikalar dış ticaret önlemleriyle desteklenmektedir.

Türkiye'de, önceleri, tarım ürünleri ithalatı büyük ölçüde devlet kontrolünde ve yasak ve izinlere yürütülürken, 1980'li yıllarda tarifeleşme süreci başlatılmıştır. Zamanla hafifletilmiş olmakla birlikte, ithalatta uzun yıllar uygulanan yüksek oranlı gümrük tarifeleri ile olası düşük dünya fiyatlarının iç pazarı etkilemesi önlenmeye çalışılmıştır. Ancak, uygulamalarda sık sık ekonomik kaygıların yanında, hatta bazen ötesinde, siyasi kaygıların etkili olmasıyla bilimsel ve objektif esaslardan uzaklaşmıştır. Bazı yıllar desteklenen ürünler lehine ve üretime de yansıyan dengeler bozulmuş, ortaya çıkan aşırı ve değerlendirilemeyen stoklara rağmen yüksek fiyatla desteklemeye devam edilmesi, bir taraftan desteklemenin maliyetini artırırken, diğer taraftan dış piyasalarla uyumsuz bir ortam yaratılmıştır.

Bu çalışmada, Türkiye'de izlenen söz konusu politikalar ile yaratılan fiyat çarpıklığının boyutunu belirleyebilmek amacıyla Nominal Koruma Katsayıları ve Oranları hesaplanarak Çizelge 1 ve 2'de verilmiştir.

Çizelgede görülen NKK değerleri, tarım ürünleri piyasalarına yönelik doğrudan müdahalelerle dünya fiyatlarından ne ölçüde ve ne yönde uzaklaşıldığını göstermektedir. Bu konuda çeşitli araştırmacılar tarafından benimsenen ortak yaklaşım ; NKK değerlerinin 0,85 ile 1,15 arasında olması, müdahalelerin fiyatlarda herhangi bir çarpıklığa neden olmadığı, 0,85'in altındaki değerlerde üreticilerin fiyatlar yoluyla vergilendirildiği, 1,15'in üzerindeki değerlerde ise korunduğu şeklindedir (Taylor ; Phillips, 1991). Buna göre, NKK değerlerinin 0,85'in altında veya 1,15'in üzerinde olması, müdahalelerin fiyat çarpıklığına neden olduğunun bir göstergesidir.

Çizelge 1'deki değerler bu yaklaşım çerçevesinde değerlendirildiğinde, müdahalelerin genellikle yurtiçi fiyatların dünya fiyatlarının üzerinde oluşması yönünde etkili olduğu ve bu yolla üreticilere fiyat sübvansiyonu sağlanırken

tüketicilerin vergilendirildiği anlaşılmaktadır. Piyasalara yönelik müdahalelerle üreticiler genelde korunmakla birlikte, uygulamalarda kararlılık bulunmamaktadır. Nitekim, incelenen dönem başlarında (1982-85), müdahaleler fiyatlarda önemli bir çarpıklığa neden olmaz iken, 1986-89 döneminde yerli üreticiler lehine giderek artan oranlarda fiyat avantajı sağlanmıştır, korumacılık 1990-93 döneminde had safhaya ulaşmış, bu dönemde yerli üretici eline geçen fiyatlar dünya fiyatlarının yaklaşık 1,5 kat üzerinde gerçekleşmiştir (Çizelge 1).

Türkiye'de piyasalara yönelik müdahalelerle genelde iç fiyatlar yükseltmekle beraber, ürünler arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, tahıllarda yurtiçi fiyatlar, incelenen dönem başlarında dünya fiyatlarının altında gerçekleşmiş ve izlenen politikalarla üreticiler vergilendirilirken, tüketicilere fiyatlar yoluyla kaynak transferinde bulunulmuştur. Diğer taraftan, tarım ürünleri piyasalarına yönelik müdahaleler, hayvansal ürün fiyatlarının bitkisel ürün fiyatlarından daha büyük ölçüde dünya fiyatlarının üzerinde seyretmesine neden olmaktadır. Özellikle süt ve sığır eti gibi Türkiye'nin kendine yeterlilik derecesinin düşük olduğu ürünlerde, üreticilere önemli miktarlara varan fiyat sübvansiyonu sağlanmaktadır. Ancak, bu müdahalelerle, tüketicilerin söz konusu ürünler için dünya fiyatlarının yaklaşık 2 kat üzerinde bir fiyat ödemelerine neden olmaktadır(Çizelge 1). Bu durum, daha çok düşük dünya fiyatlarının iç pazarı etkilememesi amacıyla uygulanan yüksek oranlı ithalat vergileri, kotalar, ithal izin ve yasaklarından kaynaklanmaktadır.

Türkiye için hesaplanmış olan ağırlıklı NKK değerleri, dönem başlarında 1'e yakın düzeylerde iken dönem sonlarında artarak 1993 yılında 1,48 düzeyinde gerçekleşmiştir. NKK'nın 1'in üzerinde ya da NKO'nun pozitif olması durumu, daha çok günümüz gelişmiş ülkelerinde görülmektedir. Çünkü, genellikle yüksek gelirli ülkelerde tarım kesimi desteklenirken, düşük gelirli ülkelerde vergilendirilmektedir (Gardner, 1990). Nitekim, Anderson ve Hayami (1986) tarafından 31 ülke ve 1960-83 dönem ortalaması şeklinde hesaplanan NKO değerleri, gelişmiş ülkelerin tamamında yüksek oranlı pozitif değerler alırken gelişmekte olan ülkelere sadece Türkiye (4,2) ve Brezilya'da (10,1) pozitif değerler almıştır (aktaran Fulginiti ; Shogren, 1992).

NKK hesaplamalarında, fiyat farklılığının boyutu resmi kurdan hareketle ölçülmektedir. Ancak, gelişmekte olan ülkelerin ulusal para birimlerinin yabancı paralar karşısındaki değerlerini, genellikle yüksek tutmaları, bu ülkeler için hesaplanan NKK ve NKO değerlerinin olduğundan fazla çıkmasına neden olmaktadır (Taylor ; Phillips, 1991). Bu bakımdan,

resmi kurların dengede olmamasının yarattığı ilave fiyat çarpıklığının giderilerek korumacılığın gerçek boyutunun ortaya konulabilmesi için RKK hesaplamasına gereksinim duyulmaktadır. RKK, ürüne özgü fiyat politikalarının yarattığı fiyat çarpıklığının yansıması (doğrudan müdahale), resmi döviz kuru gibi makro-ekonomik politikaların (dolaylı müdahale) etkisini de içermesi bakımından, daha kapsamlı değerlendirmelere olanak sağlamaktadır. Bu amaçla, Türkiye için RKK ve RKO değerleri hesaplanarak sonuçlar Çizelge 3 ve 4'de verilmiştir.

Çizelgelerin incelenmesi ve Çizelge 1 ve 2'deki NKK ve NKO değerleriyle karşılaştırılmasıyla, 1990 yılı hariç, RKK ve RKO değerlerinin daha düşük düzeylerde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu durum, sektöre yönelik doğrudan müdahalelerle sağlanan desteklerin önemli bir bölümünün döviz piyasalarına yönelik müdahalelerle (dolaylı olarak) geri alındığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, Türkiye'de, doğrudan müdahalelerle üreticiler lehine fiyat çarpıklığı yaratılmakla beraber, kur politikalarıyla tarım kesimi bir anlamda vergilendirilmektedir. Nitekim, incelenen dönemde NKK genellikle 1'in üzerinde veya NKO pozitif değerler alırken RKK, 1988 yılına kadar 1'in altında veya RKO negatif değerler almıştır. Türkiye'de gerçekçi kur politikası uygulama çabalarından önceki dönemlerde, tarım kesiminin kur politikaları yoluyla vergilendirilmesi daha yüksek boyutlardaydı. Örneğin, Anderson ve Hayami (1986) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye'de 1960-83 dönemi için RKO % - 36,8 olarak hesaplanmıştır.

Türkiye'de gerçekçi kur\* uygulamasına geçilmesiyle resmi kur ile denge kuru arasındaki fark önemli ölçüde kapanmış, dolayısıyla söz konusu vergilendirme oranı giderek azalmıştır. Ancak, RKO değerleri 1980'li yıllarda yine genellikle negatif değerler almıştır. 1990 sonrası dönemde ise, TL'nin USD karşısındaki değerinin denge kuruna daha yakın düzeylerde belirlenmesiyle RKO, NKO değerlerine yaklaşmıştır.

Döviz kuru politikalarının tarım ürünleri fiyatlarında neden olduğu ilave çarpıklığın giderilmesiyle, ülkemizde tarımsal korumacılığın boyutunun gerçekte NKK hesaplamalarıyla belirlendiği kadar olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle, başta tahıllar olmak üzere bitkisel ürünlerde dönem başlarında yurtiçi fiyatlar dünya fiyatlarının önemli ölçüde altında gerçekleşirken ; 1990 sonrası dönemde, başta süt ve sığır eti olmak üzere hayvansal ürünlerde yurtiçi fiyatlar dünya fiyatlarının oldukça üzerinde gerçekleşmiştir. Bu durum ülkemizde, hayvansal ürün piyasalarının dışı karşı daha fazla korunduğunu göstermektedir.

\* Enflasyonun etkisiyle satın alma gücü düşen TL'nin değerinin dövize göre ayarlanması

## SONUÇ

Türkiye'de, tarım kesimi uzun yıllardan beri fiyat ve fiyat dışı önlemlerle desteklenmekte ve dışa karşı korunmaktadır. Tarıma sağlanan desteklerin yaklaşık üçte ikisini, dış ticaret önlemleriyle birlikte uygulanan pazar fiyatı destekleri oluşturmaktadır. Üretici eline geçen fiyatları etkilemeye yönelik bu tür destekler, tüketiciler tarafından ödenen fiyatların da yükselmesine neden olmaktadır.

Diğer taraftan, uygulamalar, ekonomik ve siyasi gelişmelere bağlı olarak önemli değişiklikler göstermektedir. Uygulamalarda ekonomik kaygıların yanında, hatta bazen ötesinde, siyasi kaygıların etkili olmasıyla, sık sık üretim ve tüketime de yansıyan dengeler bozulmaktadır. Özellikle bazı dönemlerde, müdahalelerin bütçe, ürün alımıyla görevlendirilen kuruluşlar ve tüketiciler üzerindeki ağır etkisi artmaktadır. Bugüne kadarki uygulamalarla, fiyatlar, genellikle dünya fiyatlarının üzerinde gerçekleşmiş, bu da dış ticareti olumsuz etkilemiştir.

İncelenen dönem başlarında, doğrudan müdahalelerle, başta tahıllar olmak üzere bitkisel ürünlerde yerli üreticiler aleyhine fiyat çarpıklığı yaratılmış iken, hayvansal ürünlere giderek artan oranlarda koruma sağlanmıştır. Koruma katsayı ve oranları, ithal ve ihraç ürünler açısından da, belirgin olmamakla beraber farklılık arz etmektedir. Örneğin, Türkiye'nin kendine yeterlilik derecesinin düşük olduğu süt ve sığır eti gibi bir kısım ürünler için sağlanan destek ve koruma, genelde daha yüksektir.

Tarımsal destekleme politikaları, bitkisel ürünlerde ağırlıklı olarak destekleme fiyat ve alım politikaları şeklinde yürütülürken, hayvansal ürünler daha çok sınır önlemleriyle dışa karşı korunmaktadır. Ancak, uygulamalarda bütünlüğün sağlanamaması nedeniyle üreticiler, bir taraftan fiyatlar yoluyla desteklenirken, diğer taraftan aşırı değerlendirilen döviz kuru politikalarıyla vergilendirilmektedirler.

Tarım kesiminin ve bu sektör mallarının bilinen evrensel özelliklerinin yanında, ülkemize özgü bazı koşullar, sektöre yönelik ve genellikle içte destekleyici, dışa karşı koruyucu müdahaleleri zorunlu kılmaktadır. Bununla beraber, uygulamalar; siyasi kaygılardan arındırılarak bilimsel ve objektif esaslara dayandırılmalı ve iç dinamiklerin yanında, uluslararası piyasalardaki gelişmelerle de uyumlu olmalıdır

## KAYNAKLAR

- Anderson, K.; Y. Hayami, 1986. The Political Economy of Agricultural Protection. East Asia in International Perspective. Allen and Unwin. Sydney.
- DPT, Altıncı ve Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Plan ve Programları.
- DPT, 1997. Temel Ekonomik Göstergeler. (Aralık 1996).
- Fulginiti, L.E. ; J.F. Shogren, 1992. Agricultural Protection in Developing Countries. American Journal of Agricultural Economics. November 1992(74):795-801.
- Gardner, B.L.,1987. The Economics of Agricultural Policies. Macmillan Publishing Co., New York.
- OECD,1994. Ülke Tarım Politikaları ve Ticareti. Ülke Raporu:Türkiye. Paris.
- Ören, M.N.,1994.Türkiye’de Tarımsal Destekleme politikası Uygulamaları, Bu uygulamalar Sonucu Ortaya Çıkan Üretici ve Tüketici Transferleri ve Bunun Çukurova Tarımına Etkileri. Ç.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü (Doktora Tezi). Kod No :254.Adana.
- Sadoulet, E. , ; A. de Janvry, 1995. Quantitative Development Policy Analysis. The Johns Hopkins Univ. Press. Baltimore and London.
- T.C. Merkez Bankası Yıllık Raporları, Çeşitli Yıllar.
- Taylor, D. S. ; T.P. Phillips, 1991. Food-Pricing Policy in Developing Countries : Further Evidence on Cereal Producer Prices. American Journal of Agricultural Economics. November 1991.
- Üstünel, B.,1983.Ekonominin Temelleri. Mısırlı Matbaacılık A.Ş. İstanbul.
- Yener, M.C.; R.Tezcan, M. Gündüz, Ö. Yeni, L. Arslan, 1996. Tarımsal Destekleme Politikalarının Değerlendirilmesi ; Alternatif Model. T.C. Hazine Müsteşarlığı Ekonomik Araştırmalar Gn. Müdürlüğü. Ankara.



Çizelge 1. Türkiye'de Başlıca Tarımsal Ürünlerde Nominal Koruma Katsayıları (NKK)

| Yıllar | Buğday | Arpa | Mısır | Ayçiçeği | Pamuk | Şeker Pancarı | Bit. Ür. Ort. | Süt  | Siğir Eti | Tavuk Eti | Koyun Eti | Yumurta | Hav. Ür. Ort. | Genel Ort. |
|--------|--------|------|-------|----------|-------|---------------|---------------|------|-----------|-----------|-----------|---------|---------------|------------|
| 1982   | 0.82   | 0.88 | 1.16  | 1.22     | 1.22  | 1.19          | 0.94          | 1.23 | 1.12      | 1.55      | 1.04      | 1.31    | 1.16          | 1.01       |
| 1983   | 0.83   | 0.79 | 0.78  | 1.24     | 1.51  | 1.02          | 0.96          | 1.24 | 1.19      | 1.52      | 1.13      | 1.36    | 1.21          | 1.05       |
| 1984   | 0.78   | 0.95 | 0.93  | 0.85     | 1.15  | 1.14          | 0.90          | 1.53 | 1.22      | 1.19      | 1.03      | 1.26    | 1.26          | 1.01       |
| 1985   | 0.91   | 1.02 | 1.08  | 1.03     | 1.06  | 1.42          | 0.99          | 2.28 | 1.32      | 1.14      | 1.08      | 1.11    | 1.42          | 1.12       |
| 1986   | 1.06   | 1.43 | 1.09  | 1.67     | 1.32  | 1.20          | 1.19          | 2.45 | 0.89      | 1.01      | 1.14      | 1.25    | 1.32          | 1.23       |
| 1987   | 1.37   | 1.66 | 1.18  | 1.77     | 1.69  | 1.11          | 1.46          | 1.50 | 1.00      | 1.06      | 1.28      | 1.12    | 1.20          | 1.34       |
| 1988   | 1.64   | 0.96 | 1.21  | 1.13     | 1.11  | 1.06          | 1.27          | 1.15 | 0.98      | 1.27      | 1.09      | 1.09    | 1.09          | 1.19       |
| 1989   | 1.33   | 1.04 | 1.17  | 1.40     | 1.41  | 0.93          | 1.26          | 1.21 | 1.09      | 1.24      | 1.22      | 1.47    | 1.20          | 1.24       |
| 1990   | 1.18   | 1.45 | 1.40  | 1.65     | 1.19  | 1.14          | 1.23          | 2.33 | 1.37      | 1.52      | 1.25      | 1.29    | 1.56          | 1.35       |
| 1991   | 1.72   | 1.59 | 1.64  | 1.78     | 1.07  | 1.54          | 1.54          | 2.13 | 1.62      | 1.23      | 1.24      | 1.09    | 1.52          | 1.53       |
| 1992   | 1.19   | 1.48 | 1.56  | 1.62     | 1.23  | 1.65          | 1.33          | 2.12 | 1.76      | 1.32      | 1.24      | 1.77    | 1.65          | 1.46       |
| 1993   | 1.11   | 1.95 | 1.37  | 1.52     | 1.46  | 1.50          | 1.32          | 2.03 | 1.91      | 1.52      | 1.23      | 1.77    | 1.69          | 1.48       |

Çizelge 2. Türkiye'de Başlıca Tarımsal Ürünlerde Nominal Koruma Oranları (NKO)

| Yıllar | Buğday | Arpa  | Mısır | Ayçiçeği | Pamuk | Şeker Pancarı | Bit. Ür. Ort. | Süt   | Siğir Eti | Tavuk Eti | Koyun Eti | Yumurta | Hav. Ür. Ort. | Genel Ort. |
|--------|--------|-------|-------|----------|-------|---------------|---------------|-------|-----------|-----------|-----------|---------|---------------|------------|
|        |        |       |       |          |       |               |               |       |           |           |           |         |               |            |
| 1982   | -18.1  | -12.4 | 16.1  | 21.9     | 21.6  | 19.1          | -6.4          | 23.4  | 11.7      | 55.0      | 3.9       | 30.6    | 15.8          | 1.4        |
| 1983   | -16.9  | -20.7 | -21.6 | 24.1     | 51.4  | 2.1           | -4.1          | 24.1  | 19.3      | 51.8      | 13.1      | 35.7    | 21.3          | 4.8        |
| 1984   | -21.9  | -5.3  | -6.8  | -15.2    | 15.2  | 14.3          | -10.2         | 53.0  | 21.7      | 19.1      | 2.8       | 25.7    | 26.3          | 0.6        |
| 1985   | -9.1   | 1.5   | 8.4   | 2.7      | 5.8   | 42.1          | -0.6          | 127.7 | 32.3      | 14.2      | 8.0       | 11.0    | 42.0          | 12.4       |
| 1986   | 6.0    | 43.3  | 8.8   | 66.7     | 31.7  | 19.8          | 18.6          | 145.3 | -11.2     | 1.3       | 14.0      | 24.9    | 31.4          | 23.3       |
| 1987   | 37.4   | 66.5  | 18.1  | 76.7     | 69.4  | 11.1          | 46.0          | 50.2  | 0.2       | 5.8       | 27.6      | 12.3    | 19.6          | 34.0       |
| 1988   | 63.7   | -3.9  | 21.3  | 12.8     | 10.6  | 5.6           | 26.7          | 14.7  | -2.3      | 27.3      | 8.6       | 9.3     | 9.4           | 19.2       |
| 1989   | 33.3   | 4.4   | 17.0  | 39.8     | 40.8  | -7.1          | 25.8          | 20.7  | 8.8       | 24.0      | 22.4      | 46.8    | 20.4          | 23.7       |
| 1990   | 17.6   | 44.7  | 40.4  | 64.8     | 18.7  | 13.9          | 23.3          | 133.4 | 36.7      | 51.7      | 25.0      | 28.8    | 56.4          | 34.8       |
| 1991   | 72.2   | 58.6  | 64.0  | 77.8     | 6.6   | 53.8          | 54.0          | 113.2 | 61.7      | 22.9      | 24.5      | 8.7     | 51.9          | 53.2       |
| 1992   | 19.4   | 48.4  | 56.5  | 61.7     | 23.2  | 65.4          | 32.9          | 112.1 | 75.8      | 32.5      | 23.5      | 76.7    | 65.1          | 46.5       |
| 1993   | 11.1   | 95.1  | 36.9  | 52.1     | 45.7  | 49.6          | 32.5          | 102.9 | 91.2      | 51.5      | 22.8      | 76.5    | 68.6          | 47.5       |

Not : Çizelgeler arası farklılıklar yuvarlamalardan kaynaklanmaktadır.

Çizelge 3. Türkiye'de Başlıca Tarımsal Ürünlerde Reel Koruma Katsayıları (RKK)

| Yıllar | Buğday | Arpa | Mısır | Ayçiçeği | Pamuk | Şeker Pancarı | Bit. Ür. Ort. | Süt  | Sığır Eti | Tavuk Eti | Koyun Eti | Yumurt a | Hay. Ür. Ort. | Genel Ort. |
|--------|--------|------|-------|----------|-------|---------------|---------------|------|-----------|-----------|-----------|----------|---------------|------------|
| 1982   | 0,80   | 0,85 | 1,13  | 1,19     | 1,19  | 1,16          | 0,91          | 1,20 | 1,09      | 1,51      | 1,01      | 1,27     | 1,13          | 0,99       |
| 1983   | 0,77   | 0,73 | 0,73  | 1,15     | 1,40  | 0,94          | 0,89          | 1,15 | 1,10      | 1,40      | 1,05      | 1,26     | 1,12          | 0,97       |
| 1984   | 0,68   | 0,83 | 0,82  | 0,74     | 1,01  | 1,00          | 0,79          | 1,34 | 1,07      | 1,04      | 0,90      | 1,10     | 1,11          | 0,88       |
| 1985   | 0,81   | 0,90 | 0,97  | 0,91     | 0,94  | 1,27          | 0,89          | 2,03 | 1,18      | 1,02      | 0,96      | 0,99     | 1,27          | 1,00       |
| 1986   | 0,85   | 1,15 | 0,87  | 1,33     | 1,06  | 0,96          | 0,95          | 1,96 | 0,71      | 0,81      | 0,91      | 1,00     | 1,05          | 0,99       |
| 1987   | 1,08   | 1,31 | 0,93  | 1,39     | 1,33  | 0,87          | 1,15          | 1,18 | 0,79      | 0,83      | 1,00      | 0,88     | 0,94          | 1,06       |
| 1988   | 1,27   | 0,74 | 0,94  | 0,87     | 0,85  | 0,82          | 0,98          | 0,89 | 0,76      | 0,98      | 0,84      | 0,84     | 0,85          | 0,92       |
| 1989   | 1,12   | 0,88 | 0,99  | 1,18     | 1,19  | 0,78          | 1,06          | 1,02 | 0,92      | 1,05      | 1,03      | 1,24     | 1,02          | 1,04       |
| 1990   | 1,18   | 1,45 | 1,41  | 1,65     | 1,19  | 1,14          | 1,24          | 2,34 | 1,37      | 1,52      | 1,25      | 1,29     | 1,57          | 1,35       |
| 1991   | 1,69   | 1,56 | 1,61  | 1,75     | 1,05  | 1,51          | 1,52          | 2,10 | 1,59      | 1,21      | 1,23      | 1,07     | 1,49          | 1,51       |
| 1992   | 1,13   | 1,40 | 1,48  | 1,53     | 1,16  | 1,56          | 1,26          | 2,01 | 1,66      | 1,25      | 1,17      | 1,67     | 1,56          | 1,39       |
| 1993   | 1,04   | 1,83 | 1,28  | 1,42     | 1,36  | 1,40          | 1,24          | 1,90 | 1,79      | 1,42      | 1,15      | 1,65     | 1,58          | 1,38       |

Çizelge 4. Türkiye'de Başlıca Tarımsal Ürünlerde Reel Koruma Oranları (RKO) (% Olarak)

| Yıllar | Buğday | Arpa  | Mısır | Ayçiçeği | Pamuk | Şeker Pancarı | Bit. Ür. Ort. | Süt   | Sığır Eti | Tavuk Eti | Koyun Eti | Yumurt a | Hay. Ür. Ort. | Genel Ort. |
|--------|--------|-------|-------|----------|-------|---------------|---------------|-------|-----------|-----------|-----------|----------|---------------|------------|
| 1982   | -20,2  | -14,7 | 13,1  | 18,8     | 18,5  | 16,0          | -8,8          | 20,3  | 8,9       | 51,0      | 1,2       | 27,3     | 12,9          | -1,2       |
| 1983   | -23,1  | -26,7 | -27,4 | 14,8     | 40,1  | -5,5          | -11,3         | 14,8  | 10,4      | 40,5      | 4,7       | 25,5     | 12,2          | -3,1       |
| 1984   | -31,6  | -17,0 | -18,4 | -25,7    | 0,9   | 0,1           | -21,3         | 34,1  | 6,6       | 4,3       | -9,9      | 10,2     | 10,6          | -11,8      |
| 1985   | -19,0  | -9,6  | -3,4  | -8,5     | -5,7  | 26,7          | -11,4         | 102,8 | 17,9      | 1,8       | -3,7      | -1,1     | 26,5          | 0,2        |
| 1986   | -15,1  | 14,7  | -12,9 | 33,5     | 5,5   | -4,0          | -5,0          | 96,5  | -28,9     | -18,9     | -8,7      | 0,0      | 5,2           | -1,3       |
| 1987   | 8,2    | 31,1  | -7,0  | 39,2     | 33,4  | -12,5         | 15,0          | 18,3  | -21,0     | -16,7     | 0,5       | -11,5    | -5,8          | 5,6        |
| 1988   | 26,6   | -25,7 | -6,2  | -12,8    | -14,5 | -18,4         | -2,0          | -11,3 | -24,4     | -1,5      | -16,0     | -15,5    | -15,4         | -7,8       |
| 1989   | 12,4   | -12,0 | -1,4  | 17,9     | 18,7  | -21,7         | 6,1           | 1,8   | -8,3      | 4,5       | 3,2       | 23,8     | 1,5           | 4,3        |
| 1990   | 17,8   | 44,9  | 40,6  | 65,1     | 18,9  | 14,0          | 23,5          | 133,8 | 37,0      | 52,0      | 25,3      | 29,1     | 56,6          | 35,0       |
| 1991   | 69,5   | 56,1  | 61,4  | 75,1     | 4,9   | 51,4          | 51,6          | 109,9 | 59,2      | 21,0      | 22,5      | 7,0      | 49,5          | 50,9       |
| 1992   | 12,9   | 40,3  | 48,0  | 53,0     | 16,5  | 56,4          | 25,7          | 100,6 | 66,3      | 25,3      | 16,8      | 67,1     | 56,2          | 38,5       |
| 1993   | 4,1    | 82,7  | 28,2  | 42,4     | 36,4  | 40,1          | 23,9          | 90,0  | 79,0      | 41,9      | 15,0      | 65,3     | 57,9          | 38,2       |

Not : Çizelgeler arası farklılıklar yuvarlamalardan kaynaklanmaktadır.

## **TARIMA DAYALI SANAYİNİN MAKRO EKONOMİK ÖLÇÜTLERLE TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ YERİ**

**Semiha KIZILOĞLU<sup>(1)</sup>**

### **ÖZET**

Bu çalışmada, hammaddesinin tamamını veya büyükçe bir kısmını tarım ürünlerinden alarak mamul hale getiren tarıma dayalı sanayinin ülkemiz ekonomisindeki yeri ele alınmış ve 1990 lı yıllarda gösterdiği değişimler incelenmeye çalışılmıştır

### **THE PLACE OF INDUSTRY BASED ON AGRICULTURE WITH MACRO ECONOMIC SCALES IN TURKEY'S ECONOMY**

### **ABSTRACT**

In this study, the importance of the agricultural industry providing all or most of its raw materials from agricultural products and manufacturing them in the country's economy, and the changes occurred in the 1990's was researched.

### **GİRİŞ**

Bir ülkenin ekonomisi üç ana sektörden oluşmaktadır. Bunlar tarım, sanayi ve hizmet sektörleridir. Ekonomik kalkınmadan ve gelişmeden söz edilebilmesi ise, bu üç sektörün dengeli bir tarzda gelişmesi ile mümkündür

Tarım sektörünün gelişmesi için tarıma bağlı sanayinin geliştirilmesine mutlak gerek vardır. Şöyle ki kimyevi gübre, tarımsal mücadele maddeleri, makine, akaryakıt gibi birçok tarıma bağlı sanayi ürünü olmadan tarım sektöründe, gelişmeden söz edilemez. Sanayi ürünlerine talep oluşturan tarım sektöründe üretilen ürünlerin tüketiciye ulaşabilmesi için, ekimden hasada, depolama, işleme ve paketleme gibi birçok kademede yine sayısız sanayi dallarının varlığına gereksinim vardır. Görüldüğü gibi ekonomik kalkınma, gelişme bir bütündür. Ekonomik gelişme zincirinin halkalarını oluşturan üç ana sektörün de birlikte gelişme göstermesi gerekmektedir. Aksi takdirde kalkınmada ve gelişmede hedeflere ulaşamaz

Tüm gelişmiş ülkelerde sanayi, ekonomik bir sektör olarak önemli bir

<sup>(1)</sup> Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü. Erzurum

paya sahiptir. Bunun yanında hizmet sektörü de büyüklüğünü korumaktadır. Ancak bu ülkelerde tarım sektörünün de geliştiği ve ileri bir düzeyde olduğu görülmektedir.

Sanayi sektörü, madencilik, imalat sanayi, enerji, gaz ve su sanayi gibi alt sektörlerden oluşmaktadır. Tarıma dayalı sanayi işletmelerinin yer aldığı imalat sanayini ise tüketim malı üreten sanayiler, ara malı üreten sanayiler ve yatırım malı üreten sanayiler oluşturmaktadır (Güneş, 1991)

Ülkelerin sahip oldukları tabii kaynakları, nüfus miktarları ve girişimci kabiliyetleri onların ekonomik yapılarında çeşitli sektörlerin farklı oranlarda yer almasını gerektirmektedir. Ülkelerin kalkınma çabaları da bu bileşimi zaman içinde değiştirmektedir. Sanayileşme çabasında olan ülkemizde son yıllardaki bu değişmeyi, makro ekonomik ölçütlerle incelemek amacıyla bu çalışma yapılmıştır.

### **Tarıma Dayalı Sanayinin Makro Ekonomik Ölçütlerle Ülke Ekonomisindeki Yeri**

Türkiye’de cari fiyatlarla Gayrisafi Milli Hasılanın sektörlere göre değeri, dağılımı ve sabit fiyatlarla değişimini gösteren Çizelge 1’deki değerlere göre, 1990-1994 dönemi sonunda tarımın, GSMH’ daki payının %2.1 oranındaki azalışa karşı sanayi ve hizmetler sektöründeki paylarda sırasıyla %1.3 ve %1 oranında artış olmuştur. Tarıma dayalı sanayi işletmelerinde yer aldığı imalat sanayiinde ise %0.6’ lık bir artış olduğu anlaşılmaktadır. 1990-1996 dönemi sonunda Gayrisafi Milli Hasıla içerisinde tarım %0.2’lik, imalat sanayi %3’lük, sanayi sektörü %3.6 oranında artış kaydederken hizmetler sektörü %7.5’lik azalış göstermiştir. Bu sonuca göre, 90’lı yıllarda tarımsal ürünlerin katma değeri daha yüksek olan sanayi ürününe dönüştürülerek değerlendirildiği ifade edilebilir. Nitekim, sabit fiyatlarla 1990-96 döneminde tarım ürünleri değerinde %14 oranında artış gerçekleşirken imalat sanayiinde %54, sanayi sektöründe ise %52 oranında artış olduğu görülmektedir.

Çizelge 1. Türkiye'de Cari Fiyatları İle GSMH'nin Sektörlere Göre Değeri, Dağılımı ve Sabit Fiyatlarla Değişimi

| SEKTÖRLER   | 1990               |              |                        | 1994               |              |                        | 1996               |              |                        | Değişim<br>1990-1996<br>% |
|---|--------------------|--------------|------------------------|--------------------|--------------|------------------------|--------------------|--------------|------------------------|---------------------------|
|   | Değer<br>Milyar TL | Dağılım<br>% | 1987 Fiy.<br>Milyar TL | Değer<br>Milyar TL | Dağılım<br>% | 1987 Fiy.<br>Milyar TL | Değer<br>Milyar TL | Dağılım<br>% | 1987 Fiy.<br>Milyar TL |                           |
|   |                    |              |                        |                    |              |                        |                    |              |                        |                           |
| TARIM   | 65717.0            | 16.6         | 13452.0                | 56363.0            | 14.5         | 13730.0                | 2545288.0          | 16.8         | 15395.0                | 14.44                     |
| SANAYİ  |                    |              |                        |                    |              |                        |                    |              |                        |                           |
| Madencilik  | 5801.0             | 1.5          | 1443.0                 | 46868.0            | 1.2          | 1508.0                 | 183080.0           | 1.2          | 1565.0                 | 8.45                      |
| İmalat Sanayi                                       | 70131.0            | 17.7         | 16186.0                | 712828.0           | 18.3         | 18486.0                | 3123034.0          | 20.7         | 24980.0                | 54.33                     |
| Enerji  | 7401.0             | 1.8          | 1923.0                 | 108031.0           | 2.8          | 2546.0                 | 410414.0           | 2.7          | 3199.0                 |                           |
| Toplam  | 83333.0            | 21.0         | 19552.0                | 867727.0           | 22.3         | 22540.0                | 3716528.0          | 24.6         | 29743.0                | 52.12                     |
| HİZMETLER   | 210099.0           | 52.9         | 43545.0                | 2093967.0          | 53.9         | 48134.0                | 6868551.0          | 45.4         | 50236.0                | 15.36                     |
| GAYRİ SAFİ YURTIÇİ<br>HASILA                        | 363266             | 91.5         | 77562                  |                    |              |                        | 14854405.0         | 98.2         | 104928                 | 35.28                     |
| NET DİŞ ALEM<br>FAKTÖR GELİRLERİ                    | 4117.0             | 1.0          | 1013.0                 | 19474.0            | 0.5          | 412.0                  | 270687.0           | 1.8          | 1964                   | 93.87                     |
| GAYRİ SAFİ MİLLİ<br>HASILA<br>(Alıcı Fiyatları İle) | 397178.0           | 100.0        | 84592.0                | 3887903.0          | 100.0        | 91733.0                | 15125092.0         | 100.0        | 106891.0               | 26.36                     |

Kaynak: Anonymous 1995, 1996 ve 1997' den yararlanılmıştır

Çizelge 2. İhracatın Sektörel Dağılımı

Değer Milyon \$

| Sektörler                         |       | 1988    | 1994    | Toplam İhracat Paylarındaki Değişim (%) 1988-1994 | İndeks 1988=100 |
|-----------------------------------|-------|---------|---------|---|-----------------|
| I. TARIM                          | Değer | 2341.0  | 2153.0  |   | 92.0            |
|                                   | %     | 20.0    | 13.6    | -6.4  |                 |
| II. SANAYİ                        | Değer | 8943.0  | 13407.0 |   | 149.9           |
|                                   | %     | 76.7    | 84.9    | 8.2   |                 |
| A) Tarıma Dayalı Sanayi Ürünleri  | Değer | 4622.0  | 7509.0  |   | 162.5           |
|                                   | %     | 39.6    | 47.5    | 7.9   |                 |
| İşlenmiş Tarım Ürünleri           | Değer | 885.0   | 1439.0  |   | 162.6           |
|                                   | %     | 7.6     | 9.1     | 1.5   |                 |
| Deri ve Kösele Sanayi Ürünleri    | Değer | 514.0   | 510.0   |   | 92.0            |
|                                   | %     | 4.4     | 3.2     | -1.2  |                 |
| Orman Ürünleri Sanayi             | Değer | 21.0    | 33.0    |   | 157.1           |
|                                   | %     | 0.2     | 0.2     | 0.0   |                 |
| Dokuma ve Giyim Sanayi            | Değer | 3201.0  | 5527.0  |   | 172.7           |
|                                   | %     | 27.5    | 35.0    | 7.5   |                 |
| B) Diğer Sanayi Ürünleri          | Değer | 4321.0  | 5898.0  |   | 136.5           |
|                                   | %     | 37.1    | 37.3    | 0.2   |                 |
| III. MADENCİLİK VE TAŞ OCAKÇILIĞI | Değer | 377.0   | 240.0   |   | 63.7            |
|                                   | %     | 3.2     | 1.5     | -1.7  |                 |
| TOPLAM İHRACAT                    | Değer | 11662.0 | 15800.0 |   | 135.5           |
|                                   | %     | 100.0   | 100.0   | -   |                 |

Kaynak: Anonymous 1988, 1993'den yararlanılmıştır

Türkiye' de toplam ihracatın sektörlere göre dağılımı Çizelge 2'de gösterilmektedir. Bu çizelgede tarımsal ürünlerin ihracattaki payı %6.4 oranında azalırken tarıma dayalı sanayi ürünlerinin payının ise %7.9 oranında arttığı dikkati çekmektedir. 1988-1990 döneminde bu artışın yaklaşık %3 olması (Kızıloğlu, 1992) yukarıda bahsedildiği gibi 90'lı yıllarda tarımsal ürünlerin katma değeri daha yüksek olan sanayi ürünlerine dönüştürülerek değerlendirildiğinin önemli bir diğer ekonomik göstergesidir.

90'lı yıllarda toplam ihracatta %35.5 ve tarıma dayalı sanayi ürünleri ihracatında %62.5 oranındaki artışa karşın tarımsal ürünler ihracatındaki %8 oranında azalışın söz konusu olması da tarıma dayalı sanayideki gelişmeyi gösteren diğer bir ölçüttür.

Çizelge 3'teki verilere göre imalat sanayinde yer alan kamuya ait işletmelerin %72'sinin, özel teşebbüse ait işletmelerin %63'ünün hammaddesinin tamamını veya büyük bir çoğunluğunu tarımsal ürünler oluşturmaktadır. Tarıma dayalı sanayi işletmelerinin %85.7'sinin özel sektöre ait olduğu çizelgedeki değerlerden anlaşılmaktadır. İmalat sanayinde üretimde çalışanların %28.1'i tarıma dayalı sanayide çalışmaktadır. Bu oran, işyeri sayısı oranı (% 64) ile karşılaştırıldığında, bu işletmelerin küçük

işletmeler olduğu söylenbilir. Üretim indeksine göre 1986-1994 döneminde en fazla üretim artışının gıda-iki ve tütün sanayiinde (%41.3 oranında) olduğu anlaşılmaktadır.

İmalat sanayiinde kapasite kullanım oranları izelge 4'te gösterilmektedir. 1990-1995 döneminde gıda sanayiinde kapasite kullanım oranlarında bir artış (%3) gerçekleşirken dokuma ve orman ürünleri sanayiinde kapasite kullanım oranları düşmüştür. Bu düşüş oranının dokuma sanayii ile orman ve orman ürünleri sanayiinde %6 olarak gerçekleştiği görülmektedir (izelge 4). Kapasite kullanımı ve kullanım oranındaki artışın özel sektörde daha yüksek olduğu söylenbilir. 1990-1995 döneminde imalat sanayi kapasite kullanım oranında ise %4'lk bir artış olduğu anlaşılmaktadır.

İmalat sanayiinde kapasitenin tam kullanılmamasının nedenleri arasında talep yetersizliği, iç pazarda %42.3, dış pazarda %12.7'lik payla ilk sırada, %12.1'lik payla finansman yetersizliği ikinci sırada, %8.9'luk payla da hammadde yetersizliği üçüncü sırada yer almaktadır (izelge 5).

Tarımaya dayalı sanayide kapasitenin tam kullanılmamasının nedenleri arasında ortalama olarak, ilk sırada talep yetersizliği (%38.8), ikinci sırada finansman yetersizliği (%12.8), üçüncü sırada hammadde yetersizliğinin (%11.7) geldiği izelge 5'ten anlaşılmaktadır. Hammadde yetersizliği sorunu ve işçilerle ilgili sorunların kamu sektöründe özel sektöre göre daha önemli olduğu görülmektedir. Finansman yetersizliği, gerek iç piyasa gerekse dış piyasada talep yetersizliği sorununun ise özel sektörde kamuya göre daha önemli olduğu söylenbilir. Bu durum da beklenen sonuçtur. Çünkü daha önce de bahsedildiği gibi ülkemizde tarımaya dayalı sanayi işletmelerinin büyük bir çoğunluğu küçük işletmelerden oluşmaktadır.

**Çizelge 3. Tarıma Dayalı Sanayi Kollarında ve İmalat Sanayinde İşyeri Sayısı, Üretimde Çalışanlar Ortalaması ve Üretim İndeksi (1995 Yılı)**

|   | İşyeri Sayısı |        |        | Üretimde Çalışanlar Ortalaması |          |          | İmalat Sanayi Üretim İndeksi (Katma Değer Ağırlıklı) (1986=100) |
|---|---------------|--------|--------|--------------------------------|----------|----------|---|
|   | Kamu          | Özel   | Toplam | Kamu                           | Özel     | Toplam   |   |
| Gıda-İçki-Tütün   | 173.0         | 449.0  | 622.0  | 43398.0                        | 58957.0  | 102355.0 | 141.3   |
| Dokuma-Giyim-Deri                                       | 34.0          | 536.0  | 570.0  | 18519.0                        | 14604.0  | 18666.0  | 109.9   |
| Orman Mamülleri   | 24.0          | 382.0  | 406.0  | 2759.0                         | 7329.0   | 10088.0  | 96.0  |
| Kağıt-Basım   | 18.0          | 120.0  | 138.0  | 7636.0                         | 10065.0  | 17701.0  | 129.1   |
| Tarıma Dayalı Sanayinin İmalat Sanayi İçindeki Payı (%) | 72.0          | 63.0   | 64.0   | 57.5                           | 22.5     | 28.1     |   |
| İmalat Sanayi   | 345.0         | 2377.0 | 2722.0 | 198031.0                       | 494699.0 | 408301.0 | 611   |

Kaynak: Anonimous 1995(I) - 1996(I) ve 1995(IV) - 1996(IV) den yararlanılmıştır



Çizelge 4. Kapasite Kullanım Oranları

|                                | 1990            |      |      | 1995 |      |      | 1996* |      |      | Değişim (%)<br>1990-1995 |       |      |
|--------------------------------|-----------------|------|------|------|------|------|-------|------|------|--------------------------|-------|------|
|                                | Kamu            | Özel | Ort. | Kamu | Özel | Ort. | Kamu  | Özel | Ort. | Kamu                     | Özel  | Ort. |
|                                | Sanayi Grupları | 70.0 | 68.0 | 69.0 | 71.0 | 73.0 | 72.0  | 64.1 | 69.2 | 69.0                     | 1.0   | 5.0  |
| Gıda Sanayi                    | 77.0            | 80.0 | 79.0 | 72.0 | 74.0 | 73.0 | 67.6  | 67.0 | 63.0 | -5.0                     | -6.0  | 1.0  |
| Dokuma Sanayi                  | 80.0            | 77.0 | 78.0 | 65.0 | 65.0 | 72.0 | 70.7  | 61.6 | 62.8 | -15.0                    | -12.0 | 7.0  |
| Orman ve Orman Ürünleri Sanayi | 86.0            | 75.0 | 80.0 | 82.0 | 84.0 | 82.0 | 53.3  | 78.7 | 77.4 | -4.0                     | 9.0   | 0.0  |
| Kağıt-Basım                    | 55.0            | 72.0 | 69.0 | 74.0 | 79.0 | 77.0 | 48.6  | 64.7 | 62.6 | 19.0                     | 7.0   | 3.0  |
| Diğer İmalat Sanayi            | 71.0            | 76.0 | 74.0 | 80.0 | 80.0 | 78.0 | 69.6  | 72.0 | 71.7 | 9.0                      | 6.0   | 4.0  |
| İmalat Sanayi*                 |                 |      |      |      |      |      |       |      |      |                          |       |      |

\* 1996 yılı dördüncü dönem

Çizelge 5. Kapasitenin Tam Kullanılmamasının Nedenleri

|  | Ham madde Yetersizliği |           |      | İşçilerle İlgili Problemler |           |      | Finansman Yetersizliği |           |      | Talep Yetersizliği |           |      |          |           |      |
|--|------------------------|-----------|------|-----------------------------|-----------|------|------------------------|-----------|------|--------------------|-----------|------|----------|-----------|------|
|  | Kamu                   |           | Ort. | Kamu                        |           | Ort. | Kamu                   |           | Ort. | Kamu               |           | Özel |          | Ort.      |      |
|  | İç Pazar               | Dış Pazar | Ort. | İç Pazar                    | Dış Pazar | Ort. | İç Pazar               | Dış Pazar | Ort. | İç Pazar           | Dış Pazar | Ort. | İç Pazar | Dış Pazar | Ort. |
| Gıda, İçki ve Tütün Sanayi             | 38.3                   | 15.6      | 20.6 | 13.4                        | 2.6       | 4.9  | 6.6                    | 15.1      | 13.4 | 15.4               | 0.8       | 38.5 | 12.1     | 33.6      | 9.7  |
| Gıda Sanayi                            | 26.5                   | 17.7      | 18.4 | 4.0                         | 2.8       | 2.9  | 19.5                   | 15.7      | 16.1 | 23.9               | 1.5       | 19.3 | 13.1     | 32.9      | 11.9 |
| Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayi    | 6.4                    | 7.2       | 7.1  | 14.1                        | 9.8       | 10.0 | 10.5                   | 10.9      | 10.9 | 48.9               | 23.2      | 34.3 | 6.5      | 36.3      | 22.1 |
| Orman Ürünleri ve Mobilva Sanayi       | 12.2                   | 7.0       | 7.8  | 4.1                         | 6.1       | 5.6  | 15.7                   | 13.9      | 14.2 | 13.2               | 0.0       | 45.7 | 6.2      | 40.8      | 5.3  |
| Kağıt, Kağıt Ürünleri ve Basım İmalatı | 1.8                    | 5.2       | 4.8  | 4.2                         | 3.7       | 3.8  | 3.5                    | 10.4      | 9.5  | 44.1               | 1.7       | 51.2 | 7.4      | 50.2      | 6.3  |
| İmalat Sanayi                          | 18.8                   | 7.7       | 8.9  | 11.2                        | 5.6       | 6.2  | 9.5                    | 12.5      | 12.1 | 29.3               | 3.6       | 43.9 | 13.9     | 42.3      | 12.7 |

Kaynak: Anonimous 1995(I) - 1996(I) ve 1995(IV) - 1996(IV) den yararlanılmıştır

## SONUÇ

Bu çalışmada, kullandığı hammaddenin önemli bir bölümünü yurt içi kaynaklardan sağlayan Tarıma Dayalı Sanayinin ülke ekonomisindeki yeri ve önemi makro ekonomik göstergelerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Sanayileşme çabası içerisinde olan ülkemizde dışa bağımlılığı en az olan ve tarımsal ürünlerin katma değeri daha yüksek olan işlenmiş ürünlere dönüştürülerek değerlendirilmesini sağlayan tarıma dayalı sanayideki gelişmenin hem tarım sektörünün hem de sanayi sektörünün gelişmesinde etkili olacağı açıktır.

### Kaynaklar Listesi

Anonymous, 1988, 1995 (I)-1996 (I) ve 1995 (IV)-1996 (IV), İmalat Sanayi İstatistikleri, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Anonymous, 1993, İstatistik Göstergeler 1923-1992, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Anonymous, 1995, Türkiye İstatistik Yıllığı, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Anonymous, 1996, Başlıca Ekonomik Göstergeler Şubat -1996, Dış Ticaret Müsteşarlığı, Ekonomik Araştırmalar ve Değerlendirme Müdürlüğü, Ankara.

Anonymous, 1997, Ekonomik Rapor 1996, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Mayıs-1997, Ankara.

Güneş, T., 1991, Türkiye' de Makro Ekonomik Yaklaşımlar Açısından 1980-1990 Arası Tarım-Sanayi İlişkileri, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Haftası Sempozyumu, 7-9 Ocak, Ankara,

Kızıloğlu, S., Türkiye Ekonomisinde Tarıma Dayalı Sanayinin Yeri, Karınca Kooperatif Postası, Sayı:672, s,30-35, Aralık-1992 Ankara.